

વર્ષ ૨૦૦૨

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સ્વેતુ

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

‘પંખીજગત’

લેખક : પ્રદ્યુમ્ન કંચનરાય દેસાઈ

શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્યના પુસ્તક ‘પ્રકૃતિનાં લાડકવાયાં પંખીઓ’નું અવલોકન વિહંગના ગયા અંકમાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં જોવા મળતાં ૩૦૦ જેટલાં પંખીઓનું તે પુસ્તકમાં વર્ણન છે, પણ વિગતવાર પરિચય ૧૦૦-૧૨૫ જેટલાંનો જ છે. ગુજરાત રાજ્યનાં બધાં પંખીઓનો સાંગોપાંગ પરિચય કરાવતું હોય તેવું એકેય પુસ્તક ૧૯૮૧ સુધી ગુજરાતી ભાષામાં ન હતું. ‘પંખીજગત’ નામના પોતાના પુસ્તકથી સ્વ. પ્રદ્યુમ્નભાઈએ આ ખોટ પૂરી કરી. તેમાં ગુજરાતનાં બધાં (૪૩૦) પંખીઓની વિગતે ઓળખાણ પોતાના, વર્ષોના પક્ષીનિરીક્ષણના આધારે કરાવી છે.

લેખકે, સ્વ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજીના પુસ્તક ‘Birds of Saurashtra’ ને નમુના તરીકે પોતાની નજર સમક્ષ રાખીને પોતાનું પુસ્તક લખ્યું છે. દરેક પંખીની વિગત નીચે મુજબનાં શીર્ષકોવાળાં લખાણ દ્વારા આપી છે. (૧) નામ, (૨) કદ, (૩) ઓળખાણ, (૪) ખાસિયત, (૫) ક્યાં થાય છે?, (૬) માળા, (૭) ચારો. આથી વિગતોની દૃષ્ટિએ ‘પંખીજગત’ સંતોષકારક બન્યું છે. તેમાં ૨૦૪ જેટલાં રેખાંકન ચિત્રો આપીને પુસ્તકને સચિત્ર બનાવવા ઘણી મહેનત કરી છે, પણ પરિણામ સંતોષકારક નથી. જે તે પંખીને ઓળખવામાં તે ચિત્રો થોડા ઉપયોગી થાય. આવરણ ઉપર આપેલ દૂધરાજ યુગલના ચિત્ર સિવાય એકેય રંગીન ચિત્ર પુસ્તકમાં નથી.

વન્ય પશુપંખીઓ અંગેનો શોખ લેખકને વારસામાં મળ્યો છે. તેમના પિતા સ્વ. કંચનરાય દેસાઈ ભાવનગરના પુરંધર પંખીપાલક હતા. આફ્રિકાનો કમુકી (Grey Parrot) માનવબોલીનું આબેહૂબ અનુકરણ કરવામાં અવલ દરજ્જાનો ગણાય છે. બંધનાવસ્થામાં તે પોપટનું પ્રજનન કરાવીને બચ્ચાં મેળવનાર સ્વ. શ્રી કંચનરાય દેસાઈ દુનિયામાં પ્રથમ હતા, એમ કહેવાય છે. તે માટે તેમણે કેવી જહેમત ઉઠાવેલી તેનો રસિક ઈતિહાસ છે. પોતાના પિતા ઉપરાંત, ભાવનગર રાજ્યના પક્ષીપાલક અને તેમને તાલીમ આપનાર સ્વ. હસન ઉસ્તાદ, સ્વ. શ્રી ધર્મકુમારસિંહજી તેમજ સ્વ. મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીનો પણ લેખકને સારો લાભ મળેલ. પશુપંખીઓ અને શિશુરૂઝાઓનાં કેટલાંય પુસ્તકો શ્રી પ્રદ્યુમ્નભાઈએ લખ્યાં છે.

લેખકે પરંપરાગત અને બીનપરંપરાગત નીચે મુજબનાં પંખીઓ પાળ્યાં હતાં.

- (૧) હરેવા (Chloropsis), (૨) નીલકંઠી (Bluethroat), (૩) શામા (Shama), (૪) શ્યામશિર કસ્તુરો (Blackbird), (૫) નારંગી કસ્તુરો (Orangeheaded Ground Thrush), (૬) મોટો કાબરો પિદ્દો (Pied Chat), (૭) કાબરો પિદ્દો (Pied Bush Chat), (૮) ઈંદ્રરાજ (Malabar Whistling Thrush), (૯) અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher), (૧૦) સફેદપેટો કોશી (Whitebellied Drongo), (૧૧-૧૨) રાખોડીશિર કાબર (Greyheadad Myna) અને બબ્બઈ (Brahminy Myna) ની સંકર ઓલાદ તેમણે મેળવેલ, (૧૩) શ્યામશિર ગંદમ (Blackheaded Bunting), (૧૪) નવરંગ (Indian Pitta), (૧૫) રાખોડી કુકડો (Grey Jungle Fowl).

તેમણે પાળેલ શામા બીન (વીણા) સરસ બજાવતો. બીજો શામો તબલામાં પંજાબી ઠેકો સરસ કાઢતો, તથા મરઘા અને તેતરની આબાદ નૃકલ કરતો. પાળેલો ઈંદ્રરાજ એવું ગણું છેડતો કે મકાનની આગળના રસ્તા પર તેને સાંભળવાં માણસો રોકાઈ જતા. લેખકના પિતાએ પાળેલ કાબર (Common Myna) ને “હરિઓમ તત્ સત્, પરમાત્મા જય જય” બરાબર બોલતા શીખવેલ !!

ચંડૂલ કુળ તેના ૪ ગાયકો માટે પ્રખ્યાત છે. મોટા ચંડૂલ (Crested Lark) વિશે તેઓ લખે છે કે, “મારા ગુરુ સ્વ. હસન ઉસ્તાદે આ ચંડૂલ પાળ્યો હતો. તે આશાવરી રાગીણી સરસ ગાતો.” અગન ચંડૂલ (Singing Bush Lark) વિશે તેઓ લખે છે, “અગનનું સંગીત પલ્લાબંધ છે. તેની માફક પલ્લાબંધ સંગીત છેડનાર કોઈ સંગીતકાર પંખી મેં સાંભળ્યું નથી.”

સુગરી (Baya)માં બહુપત્નીપ્રથા છે, તેમાં લેખકને શંકા છે ! સ્વ. શ્રી સલીમ અલી, સુગરીનો ધનિષ્ઠ અભ્યાસ કરી આ જાણકારી મેળવનાર પહેલા પક્ષીવિદ્ છે. તેમના આ સંશોધનને લીધે તેમને ખાસી પ્રસિદ્ધિ મળેલી, અને સુગરીની બહુપત્નીપ્રથા પ્રકાશમાં આવી.

મેં ક્યાંય વાંચી કે સાંભળી ન હોય તેવી એક વાત મહાકાગ (Raven) વિશે લેખકે કહી છે. તેઓ લખે છે કે, “સ્વ. શ્રી ડેવીડ ઓઝાના પક્ષીસંગ્રહમાં કલકત્તામાં એક

(અનુસંધાન યાનાં નં. ૨૬ ઉપર)

સૂચિ

પુસ્તકપરિચય શ્રેણી - ૭
'પંખી જગત'

વિહંગાવલોકન	૪
પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ.	
ભિન્નજાતી ઝાંઝા	૫
- ગીરમાં સર્પશ્રીવનું પ્રજનન	૭
- દાંતીવાડામાં રાખોડીશિર મત્સ્યગરુડ	૧૦
- કચ્છનો પ્રવાસ	૧૩
આવરણ વૈચ	૧૭
ઝાંઝા પર જાપતો	૧૯
પત્રવેતુ	૨૦
Need for Integrity	૨૨
અગત્યતાં પક્ષીદાઓ	૨૪
મ.હુ.હિંમતસિંહજીની ડલભે	૨૬
ગુજરાતમાં ઘોરડની ઉપસ્થિતિ	
આવરણ	
પડમોર (Lesser Florican)	
તસવીર : ભૂષણ પંડ્યા	

સંપાદકીય

ગઈ સદીના ૭માં દાયકામાં ફૂલછાબ, જયહિંદ તથા નૂતન સૌરાષ્ટ્ર દૈનિકોમાં એક 'પ્રેસનોટ' આવતી. તેમાં પક્ષીનિરીક્ષણના એક નાના કાર્યક્રમની જાહેરાત થતી. જે તે દિવસે થોડાં મિત્રો ભેગાં થતાં અને નક્કી કરેલી જગ્યાએ પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ લેતા. આ કાર્યક્રમ શ્રી લવકુમાર ખાયર તથા શ્રી લાલસિંહ રાઓલ ગોઠવતા. ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સભ્યો હોવા છતાં કાર્યક્રમની નિયમિતતા (અનિયમિત રીતે પણ) જળવાતી. નવા રસિયાઓને અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોનો લાભ મળતો. પોતાના શોખની પૂર્તિ ઉપરાંત, પીઠ પક્ષીનિરીક્ષકો પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ અન્ય શિષ્યાઉ લાભાર્થીઓને આપી પોતાની જવાબદારી નિભાવતા. અને આ બધું કોઈ પણ અંગત વાહનના અભાવે !

આજે શૈક્ષણિક વિનિમયની આ ચાલી આવતી ઘરેડમાં ઓટ વર્તાય છે. પક્ષીનિરીક્ષકો વધ્યાં છે. વાહનોની સગવડ અને સુલભતા પણ વધી છે. મિત્ર વર્ગ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણોના કાર્યક્રમો પણ વધ્યા છે. પરંતુ, જ્ઞાન અને અનુભવની આપ-લેની એક પરંપરાગત વ્યવસ્થા ખોટવાઈ છે. એવાં સ્થાનિક મંચ, જેની અંતર્ગત સૌ પક્ષીનિરીક્ષકો નિયમિત ભેગા થતા હોય અથવા જેના નેજા હેઠળ પક્ષીનિરીક્ષણના કાર્યક્રમો ગોઠવાતા હોય, કેટલાં? સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષક વર્તુળો ઊભાં થવાની તાતી જરૂર છે. અનુભવી પક્ષીનિરીક્ષકોએ નવા મિત્રોને આ ક્ષેત્રમાં આવકારવાની અને તેમને તૈયાર કરવાની પોતાની નૈતિક જવાબદારી સ્વીકારવી પડશે. પક્ષીનિરીક્ષણનો વારસો આપણે જાળવી રાખવો પડશે. પક્ષીસંરક્ષણ ક્ષેત્રે કોઈ પણ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટેની આ પાયાની જરૂરિયાત છે. જ્યાં અભાવ છે ત્યાં સ્થાનિક સક્રિય પક્ષીનિરીક્ષક જૂથ ઊભાં થાય, તે અંગે આ ક્ષેત્રના સૌ શુભચિંતકોએ વિચારવાનું રહ્યું.

વિહંગ

વર્ષ-૫ સળંગ અંક ૧૭ વર્ષ ૨૦૦૨

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સંપાદક મંડળ
પી.એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર.બી. બલર,
કે.ડી. વૈષ્ણવ
પત્રવ્યવહાર
૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@yahoo.co.in

લવાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય-
'વિહંગ' ના નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી.)
પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ
એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી,
: મુદ્રણસ્થાન :

'શારદ પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ,
ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ

પક્ષીઓની વિપુલ હાજરી, એ સ્વસ્થ અને ચેતનવંતી માનવ-વસાહતોની સૂચક છે, એ વાતનો અહેંસાસ હવે થતો જાય છે. આજના ઊગતા પક્ષીનિરીક્ષકને હવે, તે પોતે રખડુ અને બીનઉપયોગી છે, તેવું માનવાની જરૂર રહી નથી. પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ એક જરૂરી પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્વીકૃત થયો છે. વળી હવે ચિત્રોવાળાં, સારાં, પક્ષી ઉપરનાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થવાથી પક્ષીઓની ઓળખ પણ સહેલી બની છે. બંદૂકનું સ્થાન, 'બાઈનોક્યુલર્સ', દૂરબીન અને ફોટોગ્રાફીનાં સાધનોએ લીધું છે. આજે 'શિકાર'નો આનંદ માર્યા વિના લઈ શકાય છે! સારો કેમેરા હોય તો 'આજનો શિકારી' સુંદર 'ટ્રોફી' મેળવી શકે છે !

આ બધું હોવાથી જ એ દુઃખ થાય છે કે, વીસમી સદીની શરૂઆતમાં જે રીતે બાળકના કૂમળા મન પર પક્ષીઓની હાજરી સ્વાભાવિક રીતે અંકિત થઈ જતી, તેવું ૨૧મી સદીમાં નથી બનતું. છતાં, પક્ષીઓ આજે પણ માનવસર્જિત દુનિયામાં સૌથી વધુ જોવા તથા સાંભળવા મળતી નૈસર્ગિક કૃતિ છે.

હવે પછીનાં મારાં લખાણોમાં હું પ્રથમ, પક્ષીઓ અંગે જાગૃતિ કેળવવા માટેની સમજ આપીશ, પછી તેઓને ઓળખવાની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી તે અંગે સૂચનો કરીશ અને ત્યાર બાદ, આપણી આસપાસ આવેલાં પક્ષીઓનાં રહેઠાણોની ઓળખ તથા તેમની જાળવણી અંગે નિર્દેશ કરીશ. આ રીતે આપણી તદ્દન પડોશમાં પક્ષીઓથી ભર્યાભાદર્યુ વાતાવરણ ઊભું કરવું એ કેટલું સરળ છે, તે વાતને ઉપસાવીશ. માત્ર અભયારણ્યો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને આપણે એ સત્યને અવગણીએ છીએ, કે ભારતીય ઉપખંડ જેવો પ્રદેશ, જ્યાં હજારો વર્ષથી સભ્યતા વિકસી રહી છે, ત્યાં, પક્ષીઓ, માનવ વસ્તીની સાથોસાથ રહેતાં આવ્યાં છે. આ સહજીવન એટલું તો પૂર્ણ છે કે હવે માત્ર માનવહિતોને ધ્યાનમાં રાખીને સાધેલો બેકાળજીભર્યા વિકાસ, પક્ષીઓની એક - બે જાતિનો ભોગ લે જ અને એક પણ જાતિ ઉપર તોળાયેલું જોખમ આપણી પર્યાવરણીય ગુણવત્તાની અવદેશની ચેતવણીરૂપ મનાવું જોઈએ.

કેટલાંક વર્ષો પહેલા થોડાંક પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો સાથે મળીને મેં વિચાર કર્યો કે ગુજરાતનાં પક્ષીઓનાં ગુજરાતી નામોની એક પ્રમાણભૂત યાદી બનાવીએ. અમને આનંદ એ વાતનો થયો કે લગભગ દરેક વર્ગ (Genus)નાં સ્થાનિક

નામ હતાં અને તેમાંની એકાદ જાતિ (Species) ની પણ સ્થાનિક નામથી ઓળખ હતી.

છતાં પણ ઘણાં નામો જુદા જુદા વર્ગનાં પક્ષીઓ માટે બેજવાબદાર રીતે વપરાતાં હતાં અને તેને લીધે ગોટાળો થતો હતો. સદ્ભાગ્યે પહેલાંનાં પુસ્તકો અને પક્ષીઓની યાદીમાં ઘણાંનાં નામનો ઉલ્લેખ થયેલો હતો, જેનો અમે નામકરણ પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ કર્યો. જ્યાં પણ, નામના ઉપયોગમાં અચોક્કસતા - અસમાનતા લાગી ત્યાં સુયોગ્ય નવું નામ આપવાનું નક્કી કર્યું. આ રીતે ઘણાં નવાં નામો ઊભર્યા જે રાજ્યના સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષકો છૂટથી વાપરે છે. આ દરમિયાન એ વાત જાણીને અમને વિશેષ આનંદ થયો કે લોકો પક્ષીઓ વિષે જાગૃત હતાં, પક્ષીઓએ સાહિત્ય અને કળામાં સ્થાન મેળવેલું હતું અને તે પણ અંગ્રેજોએ જે પક્ષીનિરીક્ષણનો શોખ વિકસાવ્યો તેના ઘણા સમય પહેલેથી. અંગ્રેજોનું જો કોઈ મહત્ત્વનું પ્રદાન હોય તો તેમણે નોંધ રાખવા પર જે ભાર મૂક્યો તે. કવિઓના કાલ્પનિક હૃદયોત્તેજક ઉલ્લેખોને તેમણે વેગળાં કર્યા. આ બાબતે આપણે હમેશાં તેમના ઋણી રહીશું.

સલીમ અલી, હુમાયુ અબ્દુલઅલી તથા ધર્મકુમારસિંહજીએ આ પરંપરાને આપણા સુધી પહોંચાડી. લોકોને તેઓનાં ઘરોની આસપાસ ઊડતાં પક્ષીઓમાં વધુને વધુ રસ લેતા કરવાના તેઓના પ્રયત્નોને ચાલુ રાખીને જ આપણે આ મહાનુભાવો માટે કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી શકીએ.

શા માટે હું આ નિબંધો અંગ્રેજીમાં લખું છું? તેનાથી એક સામાન્ય નાગરિકનો આ વિષયમાં રસ જાગૃત કરી શકાય? ચોક્કસપણે નહીં અને હું સખેદ આ વાતને કબૂલું છું.

મારી પોતાની ગુજરાતીને બદલે અંગ્રેજી ભાષા વાપરવાથી હું રાજપક્ષાએ લોકો સુધી અસરકારક રીતે નહીં પહોંચી શકું. હા, મારા કેટલાક મિત્રો ગુજરાતી ભાષા ઉપરની તેમની ફાવટને લીધે મારા લેખોનું અનુવાદ કરી શકે છે. અંગ્રેજીથી હું આપણા આ બહુભાષી ઉપખંડમાં વધુ વ્યાપક રીતે પહોંચી શકું. જો મારાં લખાણો રસપ્રદ લાગે તો તેનો અનુવાદ કરી વિશાળ વાચકવર્ગ સુધી પહોંચાડી શકાય.

પક્ષીઓ તો બધે છે જ. તેઓની ઉપસ્થિતિએ

હરહંમેશ આનંદ અને ઉત્સાહ વધાર્યા છે. દુર્ભાગ્યે બધે જ તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. મારે વધુને વધુ લોકોમાં એ વાતનો અહેસાસ કરાવવો છે કે, પક્ષીનિરીક્ષણ એટલે વહેલી સવારે 'બાઈનોક્યુલર્સ' લઈને, ખાખી કપડાં ચડાવીને, દૂર ગ્રામપ્રદેશમાં રખડવાની કળી પડવાનું, એવું જ નથી. 'નાઈટ ડ્રેસ'માં જ, ઘરના ઓટલે, ચાનો ઘૂંટ લેતાં લેતાં પણ તે થઈ શકે! હા, 'બાઈનોક્યુલર્સ' અને એક બે સારાં પુસ્તકો હોય તો વધુ આનંદ આવે, પણ તે એટલાં આવશ્યક નથી.

કુતૂહલતા, એ માનવીની જન્મજાત ખાસિયત છે. જ્યારથી શિશુઆંખો હાલતી-ચાલતી તથા વિવિધ આકારો અને રંગો ધરાવતી ચીજ વસ્તુઓ ઉપર જકડાવા માંડે છે, ત્યારથી બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અભિવ્યક્ત થવા લાગે છે. આ માનવસહજ વૃત્તિ ઉપર જાણે કે એક રહસ્યમય આવરણ આવી ગયું છે, જેને હું દૂર કરવા માંગુ છું. પક્ષીઓમાં આવા બધા જ આકર્ષક ગુણો છે, ઉપરાંત, તેઓ પોતાનો અલગ અવાજ પણ કાઢી શકે છે.

માત્ર વાચાળતા છે એટલું જ નહીં, પણ તેઓ પોતાના કદની સરખામણીમાં ઘણો મોટો અવાજ કાઢી શકે છે. એટલે જ વાચકોને આશ્ચર્ય થવું જોઈએ કે હજી

સુધી તેઓ પક્ષીઓથી કેમ અજાણ રહ્યા ! અથવા તો પોતાની સંવેદનાઓ આટલી હદે બુઠી થઈ ગઈ છે એની તેમને ખબર પણ નથી !

આપણે આસપાસની ઘટનાઓને કેટલી સહજ રીતે લઈએ છીએ! અને એટલે જ આપણી તદ્દન નજીકના વાતાવરણમાં પ્રવર્તમાન પ્રદૂષણને પણ આપણે સ્વીકારી લીધું છે. આ સંવેદનશૂન્યતાને આપણે પરિપક્વતામાં ખપાવીએ છીએ !

અને છેલ્લે પુનરાવર્તન કરી લઉં કે, પક્ષીઓનાં સૌંદર્ય અને ભભકાને માણવા કે તેમનું ઉલ્લાસભર્યું સાન્નિધ્ય અનુભવવા બહુ સમય કે સાધનની આવશ્યકતા નથી. પક્ષીઓ જાતે જ સામે ચાલીને તમને બધું આપશે, પછી ભલે એ તમારા ઓરડામાં લટકાવેલી છબી પાછળ તણખલાં લઈ જતી ચકલીઓની જોડી હોય, કે ઘર અથવા ઝાડની ટોચ ઉપરથી આંગણામાં ઊતરી આવતું દૈયડ હોય. માનવસભ્યતાનાં પગરણ મંડાયા ત્યારથી પક્ષીઓએ આપણા જીવનમાં એક યા બીજી રીતે પ્રવેશ કર્યો છે અને માનવજીવનમાં અંકિત થયેલી તેઓની છાપ ક્યારેય નહીં ભૂસી શકાય.

*

૬૪૬, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨

નિરીક્ષણ ગોંધ

નવરંગ (Indian Pitta) ઉપર એક નોંધ

ગીરમાં આગમન :- વહેલામાં વહેલું એપ્રિલના પહેલા અઠવાડિયામાં, મોડામાં મોડું મેના મધ્ય ભાગમાં.

અવાજ :- આગમન સમયે તેમની વાચાળતા ઓછી હોય છે. મે તથા જૂનમાં સૌથી વધુ વાચાળ હોય છે. એક અથવા બે સૂરવાળી સીટી - લાંબી, મધુર અને કર્ણપ્રિય હોય છે.

પ્રજનન :- જૂનના અંતમાં અથવા જુલાઈની શરૂઆતમાં તેઓના માળા તૈયાર થાય છે.

માળો :- આશરે ૨ થી ૩ મીટરની ઊંચાઈ પર, જંગલનાં વૃક્ષોમાં, મધ્ય ભાગમાં, થડ અને ડાળાંની વચ્ચે; પાતળા સૂકા સાંઠકડા તથા સૂકાં પાનનો, બહુ કલાત્મક નહીં તેવો. ગોળ દડા જેવો, જેમાં મોઢું ઉપર કે નીચે ન હોવાને બદલે બાજુમાં હોય છે. તેનો વ્યાસ આશરે ૨૦ થી ૨૨ સે.મી.નો હોય છે. (ઊંચાઈ તથા પહોળાઈ, બંને) પ્રવેશદ્વારનું કદ - વ્યાસ : ૮ થી ૯ સે.મી તથા લંબાઈ : ૯ થી ૧૦ સે.મી. હોય

છે, લગભગ એક પક્ષી સમાઈ જાય તેટલાં. એક પક્ષી પ્રવેશદ્વાર પર બેસીને ચોકી કરે છે. માળાની અંદરનું આવરણ સૂકાં પાંદડાંનું હોય છે. પ્રવેશદ્વાર બાજુમાં હોવાથી ભર ચોમાસામાં (કે જે નવરંગની પ્રજનનઋતુ છે) પણ પાણી અંદર જતું નથી. સામાન્યતઃ જંબુ, સાગ, બાવળ, વગેરે નદી કાંઠાનાં વૃક્ષોની પસંદગી થાય છે.

ઈંડાં :- પ્રત્યેક માળામાં ચાર થી પાંચ, લંબગોળ, ચળકતાં છીંકણી રંગનાં જેમાં જાંબલી ટપકાં હોય છે. લંબાઈ ૨.૫ સે.મી., પહોળાઈ ૨ સે.મી.

બચ્ચાં :- ઈંડાં મૂકવાનાં દસ-પંદર દિવસમાં એટલે કે જુલાઈના મધ્ય તથા અંત ભાગમાં બચ્ચાં બહાર આવે છે.

બચ્ચાંની ઉડાન :- બહાર નીકળ્યા બાદ ૨૦ થી ૨૫ દિવસમાં, ઓગષ્ટના મધ્ય કે અંતિમ ભાગમાં.

ગીરમાંથી વિદાય :- સપ્ટેમ્બરના અંતમાં.

(શ્રી શ્યામલ ટીકાદાર, એન.વી. કટારિયાના

અહેવાલ તથા મારા '૮૯ થી '૯૧, તથા '૯૫, '૦૦, '૦૧નાં વર્ષો દરમિયાનનાં અંગત અવલોકનોના આધારે.)

ભરત પાઠક

વનસંરક્ષક (વન્યજીવ), જુનાગઢ

★★★

શિકારની સહયારિતા

તા. ૧૮-૧-૦૨ થી તા. ૨૭-૧-૦૨ દરમિયાન ડાંગના જંગલમાં રખડપટ્ટી દરમિયાન વન લેલા (Jungle Babbler) તથા ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) ને સાથે સાથે ઊડતાં, આગળ વધતાં જોયાં. જેમ જેમ વન લેવાં અવાજ કરતાં આગળ જાય, તેમ તેમ ભીમરાજ પણ (બેની સંખ્યામાં) એક ડાળી પરથી બીજી ડાળી પર જાય. વ્યવસ્થિત જોતાં ધ્યાન ગયું કે, ખોરાક માટે ભીમરાજ સાથે ચાલ્યા કરતો હતો.

★★★

'એશ પોન્ડ'માં પક્ષીઓની હાજરી

સાબરમતી વીજળીઘરની કોલસીને પાણી સાથે ભેળવીને તે રગડો મોટેરા સ્ટેડીયમથી ઘણે દૂર, સુઘડ બાજુ, મોટાં તળાવો કરી, ત્યાં પાઈપ દ્વારા મોકલવામાં આવે છે, તે સાંભળ્યું હતું. અતુલભાઈ વ્યાસ (આસીસ્ટન્ટ જનરલ મેનેજર, એઈસી) ના સહયોગથી આ એશ પોન્ડ જોવાનો લાભ મળ્યો. આવા પાંચેક મોટાં તળાવો છે. અને 'પાવરહાઉસ'માંની રાખ પાણી સાથે ભેળવીને આવા એશપોન્ડમાં વારાફરતી મોકલવામાં આવે છે. એક તળાવ ભરાઈ જાય એટલે બીજા તળાવમાં મોકલવામાં આવે છે.

ધીમે ધીમે રાખ નીચે બેસી જાય છે અને ઉપરના પાણીને ત્યાં ઝાડ ઉછેરવામાં વાપરવામાં આવે છે. આ રીતે ત્યાં ઘણી વિશાળ સંખ્યામાં વૃક્ષો તૈયાર થઈ શક્યા છે. રાખને ઈંટોની બનાવટના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

નવમી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૨ના રોજ હું જ્યારે આ તળાવોએ ગયો ત્યારે, વિશાળ સંખ્યામાં પક્ષીઓ ત્યાં જોવા મળ્યાં. મોટા ભાગે બતકો હતી. એ ઉપરાંત કાજિયા, ઢોંક જેવાં પક્ષીઓ હતાં. કેટલાક ચમચા પણ હતા. એક પણ હંજ કે પેણ જોવા ન મળ્યા.

ત્યાં દેખરેખ માટે વન અધિકારી ભાઈ બારિયા હતા. તેમની પક્ષીઓ અંગેની જાણકારી પણ સુંદર હતી. મેં તેમને પૂછ્યું કે, "આ તળાવોમાં માછલાં છે કે કેમ?" ત્યારે એમણે જણાવ્યું કે, "માછલાંઓ માટે અમે પ્રયત્ન કરી જોયો

પરંતુ ચૂઈમાં રાખ ભરાઈ જતા તે મરી જાય છે, એટલે ઉછેરવાં શક્ય નથી." આમ છતાં આટલા બધાં પક્ષીઓ ત્યાં આવતાં હોઈ તેમને પૂરતો ખોરાક મળી રહેતો હશે, તેમ માનવું રહ્યું.

દિનુભાઈ દવે

નિયામક, શારદામંદિર, અમદાવાદ.

★★★

સૌરાષ્ટ્રમાં હંસની હાજરી

→ તા. ૨૩-૧૨-૦૧ના રોજ સુખભાદર કેમમાં ૧૨૦ જેટલાં રાજહંસ (Barheaded Goose) જોયા.

ઈન્દ્ર ગઢવી, સંદીપ મુજપરા
સર.પી.પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર.

★★★

→ તા. ૨૫-૧૨-૦૧ના રોજ મુળી પાસે નાયકા કેમમાં ૩૦૦ જેટલાં રાજહંસ તથા ૧૦૦ જેટલાં ગ્રાયહંસ (Greylag Goose) જોયાં.

ઈન્દ્ર ગઢવી, દુષ્યંત ઝાલા, યોગેન્દ્ર શાહ, ચીકુ વોરા, સમીત શાહ

→ તા. ૬-૧-૦૨ના રોજ વેળાવદર, કાળિયાર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનના જળપ્લાવિત ક્ષેત્રમાં એક કાળો ઢોંક (Black Stork), ૨૪ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), ૧ રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican), ૧૬ મોટાં હંજ (Greater Flamingo), ૧૮ નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) વગેરે જોયા. વેળાવદર તથા રાજગઢની આસપાસના દસેકકિ.મી.ના ભાલપ્રદેશમાં લગભગ ૫૦૦ જેટલી કુંજ (Common Crane) જોઈ.

ઈન્દ્ર ગઢવી, દર્શન અંધારિયા
૨૨૦૦, અંકુર સોસા., હિલ ડ્રાઈવ/૮૯૦-એ, મહિલા કોલેજ પાછળ, ભાવનગર

★★★

ભાવનગર શહેર નજીકના કેટલાક વિસ્તારોમાં પક્ષીગણતરી

→ ભાવનગરથી આશરે ૧૫ કિ.મી. દૂર, કાળાતળાવ સ્થિત નિરમાના સોડા એશના પ્લાન્ટ આવેલા છે. તા. ૬-૧-૦૨ના એજ 'બર્ડ કન્ઝર્વેશન સોસાયટી ઓફ ગુજરાત' તથા 'ધર્મકુમારસિંહજી નેચર કલબ', ભાવનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે પ્રા. ડૉ. ઈન્દ્રભાઈ ગઢવીના માર્ગદર્શન હેઠળ સર.પી.પી. ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સના પ્રાણીશાસ્ત્રનાં વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રમાં પક્ષીગણતરી હાથ ધરાઈ. તેમાં નીચે મુજબનાં પક્ષીઓની નોંધ કરી

મોટા હંજ (Greater Flamingo) - ૨૩૨૧, ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) - ૧૯૩, વચેટ કાજિયા (Indian Shag) - ૫૦, નાના કાજિયા (Little Cormorant) - ૩૮, સિંગપર (Pintail) - ૩૩, ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck) - ૪૩, કબૂત બગલા (Grey Heron) - ૩, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૭.

પ્લાન્ટનો કચરો ઠલવાતો હોવાથી પાણી પ્રદૂષિત હતું. વાહનની અવરજવર પણ વધુ પડતી હતી.

→ આ જ ટુકડીએ તા. ૬-૧-૦૨ના રોજ કુંભારવાડાના પાણીકાંકા ઉપરનીચે મુજબની પક્ષીગણતરી કરી.

નાના હંજ (Lesser Flamingo) - ૧૯૩૫, અપુષ્પ નાના હંજ (Juvenile Lesser Flamingo) - ૩૧૪, કાળી કાંકણસાર (Black Ibis) - ૨૩, સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) - ૬, ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck) - ૩૪, ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck) - ૩૭૦, સિંગપર (Pintail) - ૨૩૦, વણઓળખાયેલી તુતવારી (Sandpiper) - ૯૩.

અહીં પણ કારખાનાને લીધે પ્રદૂષણ જોવા મળ્યું. નાઈલોનની દોરી બનાવતાં લોકો તથા ઢોરને લીધે પક્ષીઓને અડચણ થતી હતી.

વિકાસ ત્રિવેદી, દિશાંત પારાશર્ય

સર પી. પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર.

વેળાવદર કાળિયાર પ્રાકૃતિક ઉદ્યાનમાં પક્ષીગણતરી

તા. ૨૯-૧૨-૦૧ અને ૩૦-૧૨-૦૧ના રોજ અમે વેળાવદરની મુલાકાત લીધી. અમારી કોલેજના ૪૦ વિદ્યાર્થીઓએ ડૉ. ઈન્દ્ર ગઢવીની રાહબરી હેઠળ આ પ્રવાસ કર્યો.

તા. ૨૯-૧૨-૦૧ના રોજ સંધ્યા સમયે પકાઈઓ (Harriers)ની ગણતરી કરતાં ૭૫૦ થી ૮૦૦ની સંખ્યા થઈ. અમે વીડ વગડાનાં કેટલાંક પક્ષીઓ જેવાં કે રણ બુલબુલ (Whitecheeked Bulbul) જુદા જુદા પ્રકારના ચંડૂલ (Larks), કાળોકોશી (Black Drongo), ઘંટીટાંકણો (Hoppoe) વગેરે જોયાં.

પ્રકૃતિ ઉદ્યાનની અંદર આવેલા એક નાનકડા તળાવ પાસે ઊલટીયાંચ (Avocet) - ૫૦, નાના લીલાપગ (Marsh Sandpiper) - ૧, ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) - ૨, રૂપેરી

પેણ (Dalmatian Pelican) - ૨, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) - ૧૦, કબૂત બગલો (Grey Heron) - ૧, મોટો ધોળો બગલો (Large Egret) - ૧, સફેદ ઢોંક (White Stork) - ૨, સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) - ૮, ચમચા (Spoonbill) તથા મોટી સંખ્યામાં નાના તથા મોટા હંજ (Lesser and Greater Flamingo), ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck) - ૬, ભગતડાં (Coot), નાની મુરઘાબી (Common Teal), ગયણા (Shoveller), મોટો કાળો સુમ્મસ (Greater Spotted Eagle), કુંજ (Common Crane) - ૧૦૦-૧૨૫, વગેરે હતાં.

સંદીપ મુંજપરા, માનસી મહેતા

સર પી. પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર

ગીર રક્ષિત વિસ્તારમાં સર્પઝીવ (Darter) ની માળાવસાહત

ઓગષ્ટ, ૨૦૦૧માં ગીરમાં, કમલેશ્વર ડેમ પાસે આવેલા કોડિયાર ધુના નામના કુદરતી જળપ્લાવિત વિસ્તાર પાસે સર્પઝીવની માળાવસાહત જોઈ. જાંબુના ઝાડ પર ઉપર દસ માળા હતા. ગીરમાં સર્પઝીવના પ્રજનન વિષે આ પહેલા કોઈ નોંધ લેવાઈ ન હતી.

મોટા ભાગની અવલોકન નોંધ અમે નજીકમાં, લગભગ ઝાડની જ ઊંચાઈના એક પાળા પરથી, આડશમાં રહીને લીધી. દિવસના જુદા જુદા ભાગમાં એટલે કે, સવારે (૭-૩૦ થી ૧૦-૩૦), બપોરે (૧૨-૦૦ થી ૩-૦૦) અને સાંજે (૬-૦૦ થી ૮-૦૦), અમે આ અવલોકનો નોંધ્યાં. ઝાડમાં સ્થિત માળાનો એક કાચો નકશો બનાવી લીધો જેથી પ્રત્યેક માળામાં થતા ફેરફાર જાણી શકાય. ૩૦ x ૫૦ની શક્તિવાળું દૂરબીન અમે ઉપયોગમાં લીધું હતું. પક્ષીઓએ માળા છોડી દીધા પછી અમે માળાના માપ લીધા તથા તેમાં વપરાયેલી સામગ્રીનો અભ્યાસ કર્યો.

જાંબુના ઝાડ (*Syzgium cumini*)ની ઊંચાઈ આશરે ૧૧મી. હતી. ૫૩ સે.મી. ઘેરાવો ધરાવતા થડની ડાળીઓ જ્યાં વિભાજિત થતી ત્યાં માળા બનાવેલા હતા. આ કુદરતી તળાવમાં ૩ થી ૪ મગર (*Crocodylus palustris*) પણ હતાં. માળા સાંકડી (Twigs) ના બનાવેલા હતાં. સાંકડીના આસનમાં 'કપ' આકારના ખાડા હતા. ૬ માળા ઝાડના વચ્ચેના ભાગમાં હતા, જ્યારે બાકીના ચાર બહારની બાજુએ હતા. વચ્ચે આવેલા કેટલાક માળા ખૂબ નજીક નજીક હતા. સૌથી નીચેનો માળો ૫ મી.ની તથા

સૌથી ઊંચેનો માળો ૯ મી.ની ઊંચાઈએ આવેલો હતો.
માળાનું માપ (આશરે)

વ્યાસ : ૪૫ થી ૫૭ સે.મી.

વચ્ચેના ખાડાનું કદ : વ્યાસ : ૨૧ થી ૨૮ સે.મી.

ઊંડાઈ : ૪ થી ૬ સે.મી.

માળામાં વપરાયેલી સામગ્રી :

મુખ્યત્વે જાંબુની સળીઓ - થોડાં પાંદડાં પણ ખરાં.

સાંકકડાની લંબાઈ : ૧૫ સે.મી. થી ૪૭ સે.મી.

સાંકકડાની જાડાઈ : ૦.૬ સે.મી. થી ૨.૩ સે.મી.

માળાનું વજન : ૩૯૦ ગ્રા. થી ૪૩૦ ગ્રા.

ઈંડાં : લંબગોળ, સફેદ

એવું લાગે છે કે સર્પગ્રીવ સહેલાઈથી મળી શકે તેનો - એટલે કે આસપાસનાં ઝાડ - છોડની સળીઓનો ઉપયોગ કરે છે. માળામાં જાંબુની સળીઓ વાપરવાનું કારણ પણ તે જ હશે. કોઈ ચોક્કસ વૃક્ષ માટે તેને તરફેણ હોય તેવું ન લાગ્યું.

બચ્ચાંનો ઉછેર :

અમે અમારા અવલોકનો ની શરૂઆત બચ્ચાં, લગભગ ત્રણ દિવસના થયાં ત્યારથી કરી. દરેક માળામાં સરેરાશ ૪થી ૫ બચ્ચાં હતાં. કેટલાકમાં બે હતાં. શરૂઆતમાં કુલ ૯ માળામાં ૩૯ બચ્ચાં હતાં, પણ કેટલાકમાં પાછળથી બચ્ચાં નીકળ્યાં હતાં. એક માળામાં પક્ષી ઈંડાં સેવતું હતું, જેમાં અમારા અભ્યાસ શરૂ થયે ૮ દિવસે બચ્ચાં બહાર નીકળ્યાં. બચ્ચાં શરૂઆતમાં સફેદ હતાં તથા તેમનાં પાછળના ભાગમાં બદામી ધબ્બાં હતાં. ત્રણ અઠવાડિયા પછી તેમની પાંખોમાં કાળો રંગ દેખાવા માંડ્યો. ગળા પાસેનો રંગ ૨૩ દિવસ પછી સફેદમાંથી છીંકણી થવા માંડ્યો. આ ગાળા પછી બચ્ચાં પોતાની ડાળી પર પાંખ ફફડાવતાં ચાલવા લાગ્યાં. ૪ અઠવાડિયા પછી તેઓ બીજી ડાળીઓ પર પાંખો ફફડાવી ઊડતાં જોવા મળ્યાં. ૩૦ દિવસ પછી, કેટલાંક બચ્ચાં જમીન ઉપર ઊતર્યાં અને એમાંનું એક તો તળાવની વચ્ચે જઈને બેઠું. ૩૩ દિવસ પછી, બે બચ્ચાં પાણીમાં તરતાં અને ડૂબકી મારતાં જોવા મળ્યાં. ૪ થી ૫ સેકન્ડ પછી તેઓ પાણીની બહાર નીકળતાં. કેટલાંક અપુષ્પ બીજા ઝાડ પર જઈ બેસવા લાગ્યાં. ૩૬ દિવસ પછી, બધાં જ અપુષ્પ પક્ષીઓ ઊડતાં અને પાણીમાં તરતાં જોવા મળ્યાં (ત્રણ પાછળથી નીકળેલાં બચ્ચાં બાદ કરતાં). અપુષ્પ પક્ષીઓ પાણીમાંથી નીકળીને સીધાં ઊડી શકતાં ન હતાં. તેને બદલે તેઓ કિનારા સુધી તરીને જતાં અને નજીકના ઝાડ પર પંજાની મદદથી ચડી જતાં. ૬

અઠવાડિયા પછી પક્ષીઓનો રંગ લગભગ પુષ્પ પક્ષી જેવો થઈ ગયો, થોડોક ઝાંખો હતો. ત્યારે તેમણે માળાની જગ્યા સંપૂર્ણપણે છોડી દીધી હતી. કેટલાક માળાનો પણ નાશ થયો હતો. પક્ષીઓ જે શરૂઆતમાં બેહુકું ઊડતાં અને ઉતરતાં ને હવે વ્યવસ્થિત ઊડવા લાગ્યાં.

પહેલા અઠવાડિયે બચ્ચાં ખૂબજ ધમાલિયા હતાં અને વાલી આવે એટલે ખૂબ અવાજ કરતાં. તેઓ વાલીને ચાંચ મારતાં, માથું હલાવતાં તથા પાંખો પણ ફફડાવતાં. બચ્ચાં વચ્ચે હરિફાઈ થતી અને તેમાંનાં થોડાંક જ નિયમિત ખોરાક મેળવી શકતાં. આને લીધે સમય જતાં બચ્ચાંનાં કદમાં પણ ફેર જણાવા માંડ્યો. ચાંચ નીચેની કોથળી (Gular Pouch) આ સમય દરમિયાન ધ્યાન ખેંચતી. બચ્ચાં નાનાં હતાં ત્યારે ખોરાક લાવવાનું આવર્તન (Frequency) વધુ હતું. કલાકમાં બે વાર વાલી આવતાં. જ્યારે વાલી ખોરાક લેવા માળો છોડી કમલેશ્વર તરફ જતાં ત્યારે બચ્ચાં શાંત થઈ જતાં. ૨૪ દિવસ પછી પુષ્પ પક્ષીઓની સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ હતી અને ખોરાક ખવડાવવાની પ્રવૃત્તિ ભાગ્યે જ જોવા મળતી. એક વાર, વાલી, બચ્ચાંને નાની માછલી ખવડાવતું જોવા મળ્યું. આ માછલી તેણે અંદરથી બહાર કાઢી (regurgitation) ખવડાવી. નાનું તળાવ નજીક હોવા છતાં બે -એક વાર બાદ કરતાં પક્ષીઓ ખોરાક માટે કમલેશ્વર રેમ તરફ જતાં જોવા મળતાં હતાં. પાછા આવીને પુષ્પ પક્ષીઓ ઝાડની ટોચ પર પાંખો પહોળી કરી, પાંખો સૂકવીને પોતાના માળા તરફ જતાં હતાં.

બચ્ચાંનો મૃત્યુ આંક :

૧૦ માળાનાં કુલ ૪૪ બચ્ચાંમાંથી ૨૭ બચ્ચાં પુષ્પ અવસ્થા સુધી પહોંચ્યાં. એક માળો, ૪ બચ્ચાં અને વાલી સાથે, ત્રણ અઠવાડિયા પછી સંપૂર્ણ નષ્ટ થયેલો જોવા મળ્યો. કદાચ કોઈ શિકારી પક્ષીને લીધે હોય. બચ્ચાં અને પક્ષીનાં શરીર મોહિના 'Lantana' ના છોડમાં મળ્યાં, શિકાર થતાં અમે જોયો નથી. એક વાર અમે સાંજના સમયે એક મોરબાજ (Crested Hawk Eagle)ને માળાવસાહત ઉપર નીચી ઊંચાઈએ ચકરાવા લેતો જોયો હતો. ત્રણ તૂટેલાં ઈંડાં જમીન પર પડેલાં જોયાં. મોટાં બચ્ચાં, જે ઝાડની ડાળીઓ ઉપર છૂટથી કૂદાકૂદ કરતાં, તેમનાથી પણ ઈંડાં ચગદાઈ ગયા હોય. બહુ નજીક આવેલા માળાઓમાં બચ્ચાં બાજુના માળાના વાલી પાસે જ્યારે ખોરાક માંગતાં ત્યારે તે પક્ષી ઉશ્કેરાઈને બીજાં બચ્ચાંને ચાંચ મારતું જોવા મળ્યું.

(અમે આ અભ્યાસ માટે અમારા અવલોકનના કાર્યમાં સહાયરૂપ થનાર ડૉ. બેલીમ હનીફના આભારી

છીએ. ગીર પ્રાકૃતિક ઉદ્યાન અને અભયારણ્યના કર્મચારી વર્ગનો પણ અમે તેઓના સહકાર માટે આભાર માનીએ છીએ.)

બી.જે.પાઠક, એસ. વિજયન, બી.પી. પતિ

વન્યજીવ વિભાગ, ગીર પ્રાકૃતિક ઉદ્યાન અને અભયારણ્ય, ગુજરાત વન વિભાગ.

★★★

રાખોડી ચિલોત્રો અને લીલી સિરકીર

❖ તા. ૧૨-૧-૨૦૦૨બાંયડથી ધનસુરાઅને પછી મોડાસાના આખા રસ્તાની બાજુનાં ખેતરોમાં વગડાઉ ટીટોડી (Yellow-wattled Lapwing)ઓ જોઈ. દર કિલોમીટરે ૧૪થી ઉપર હોવી જોઈએ. તા. ૧૩-૧-૨૦૦૨ના રોજ ભીલોડાથી વિજયનગર સુધીનાં ૩૨ કિ.મી.માં પ્રથમ અને અંતિમ ત્રણ કિલોમીટર સિવાય રસ્તાની બાજુની વીડ કે સૂકા છોડ પર મોરગંદમ (Crested Bunting) જોયા.

❖ તા. ૧૪-૧-૨૦૦૨ના રોજ સવારે ૬ વાગ્યે શામળાજી ચોકડી હાઈવે નંબર ૮ની નજીક એક સૂકા ઝાડ પર બે જોડ રાખોડી ચિલોત્રા (Grey Hornbill) જોયાં.

❖ તા. ૨૦-૧-૨૦૦૨ના રોજ મુકેશ ભટ્ટે સાથે વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં વાંકીયાંચ લેલા (Schimiter Babbler)નો માળો જોયો, કલાકનાં ત્રણેક વખત તે બચ્ચાંને ખવડાવવા આવતું. બચ્ચાં અઠવાડિયામાં ઊડી જાય તેટલાં હતાં. બચ્ચાની સંખ્યા બે થી ત્રણ હશે. માળો કાટસ વાંસમાં માત્ર ચારથી પાંચ ફૂટ ઊંચે હતો.

❖ તા. ૨૫-૦૧-૨૦૦૨ સવારે નવ થી બપોરે ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનના ભરાડે વિસ્તાર સુધી પક્ષીઓ નિહાળ્યા. જેમાં ૩ સોનેરીપીઠ લક્કડખોદ (Goldenbacked Woodpeaker), ૭-૮ રાખોડી ફડકકુટી (Ashy Wren-warbler), ૩ શામા (Shama), ૨ ચોટલિયો, સાપમાર ગરૂડ (Crested Serpent Eagle), ૩ કાબરા લક્કડખોદ, ૧ વનદિવાળી ધોડો (Forest Wagtail), ૩ પચરંગી શક્કરખોરા (Purplerumped Sunbird), ૧ કાળોલક્કડખોદ (Great Black Woodpecker), ૧ ખેરખટ્ટો (Indian Treepie), ૨ સફેદ પેટ કોશી (Whitebellied Drongo), ૩ રાખોડી કુકડો (Grey Jungle Fowl), ૭ ભીમરાજ, ૨ મોટા લીલા કંસારા (Large Green Barbet), ૩૦ થી ઉપર તૂઈ (Blossomheaded Parakeet) જોયા.

❖ તા. ૨૬-૦૧-૨૦૦૨ના રોજ કિલા પ્રકૃતિ શિક્ષણ

શિબિરની પાછળની ટેકરી ઉપર બપોરે સાડાબારથી પોણા ત્રણ વાગ્યા સુધીમાં ૧ (Rufous Turtle Dove), ૧ શકરો (Shikra), ૧ મોરબાજ (Crested Hawk Eagle), ૧ ખેરો, ૩ દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) જોયાં.

❖ તા. ૨૪-૦૧-૨૦૦૨નવતાડ ઓફિસની પાછળ, જંગલખાતાના માણસો સાથે ફરતાં ફરતાં એક કિલાઈ(?)ના ઝાડ પર લાંબી પૂછડીવાળું પક્ષી જોયું. કોયલથી બે ઈંચ મોટું હશે. ઓળખાય તેવી ઘાંટા લીલા રંગની ચાંચ, લાલ આંખ, છાતી મધ્યમ રાખોડી, પીઠ અને પાંખો ઘાંટા રાખોડી જેવા રંગની લાગી. પૂછડીની પાછળનો ભાગ દેખાયો નહિ. પૂછડી લાંબી અને છેડેથી ગોળ તથા નીચેથી બાજુએ સરખા અંતરે નીચેની શરૂ કરી અડધી પૂછડી સુધી લંબગોળ સફેદ ધબ્બા નજરે ચડ્યાં. ચારથી સાત મીનીટ જોવાનો લાભ આપી વિપરીત દિશામાં જંગલમાં નિકળી ગયું. અવાજ સાંભળ્યો નહિ. ચિત્રણ મેં મુકેશભટ્ટને બતાવ્યું. તેમણે કહ્યું, "Small Greenbilled Malkoha" (લીલી સિરકીર). સલીમઅલીની ચોપડીમાં પણ જંગલખાતાની વ્યક્તિઓએ લીલી સિરકીર બતાવી. અને તેનું કદ-રંગ પણ બરાબર હતાં, પરંતુ આંખની આજુબાજુની ભૂરી ઝાંચ જરાયે નહોતી. ત્યાંના રહેવાસી માધ્યાભાઈ - નાયુભાઈ, ડાંગમાં ડુંગરોના વિસ્તારોમાં લીલી સિરકીરની એકલ-દોકલની વસ્તી વારંવાર જોયાનું કહે છે. તેઓ આ પક્ષીને 'શિગયે' કહે છે, જે તેમના મંતવ્ય પ્રમાણે, ઓછું બોલનારું, ડુંગરે ફરનારું અને ઝાડની ઉપર જોવા મળતું પક્ષી છે. શું આ પક્ષી લીલી સિરકીર હશે? (હા - લા.)

સનમ પટેલ

પર, નિલકંઠ નગર, ભાટર રોડ, સુરત

★★★

ખીજડિયામાં ટીલીયાળી બતકનું પ્રજનન

'ગીર ફાઉન્ડેશન', ગાંધીનગર દ્વારા જામનગર જિલ્લામાં આવેલા દરિયાઈ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન તથા અભયારણ્યની જૈવિક વિવિધતા પર એક બૃહદ અભ્યાસ હાથ ધરાયેલો છે. એમાં વળી મને ઓગષ્ટ-૨૦૦૧થી શિયાળુ પક્ષીઓ માટે 'ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્ય'માં પક્ષીનિરીક્ષણ કરવાની તક મળી. આ વિસ્તાર ઘણો નાનો છે. તે બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. જેમ કે, ખીજડિયા અને ધુવાવ એક બાજુ તથા જાંબુડા બીજી બાજુ. આમ, આ વિસ્તાર ત્રણ ગામની હદ ધરાવે છે.

આ વખતે ઓગષ્ટ માસની પહેલી મુલાકાતમાં પ્રથમ દિવસથી જ અમે જાંબુડામાં પક્ષીનિરીક્ષણ શરૂ કર્યું.

અહીં પાણી સરેરાશ ૩-૪ ફૂટ હોવાથી પેડલવાળી બોટથી દરેક પાળા જોવાનું નક્કી કર્યું. આ પાળા ઉપર ઘાસ પણ સારા પ્રમાણમાં હતું. એવામાં અમે એક પાળા ઉપર ખાલી માળો જોયો. તે ઘણો મોટો અને સુંદર હતો. આ માળો ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck)નો હતો અને તેમાં અગિયાર ઈંડાં હતાં, એવું પંક્તિનિરીક્ષક મિત્રએ જણાવ્યું. માળામાં બચ્ચાં થઈ ગયાં હતાં. અહીંથી પાછા ફરતાં મારી નજીકમાંથી એક બતક ઊડી અને મેં એ જગ્યાએ જોયું તો ત્યાં બીજો માળો હતો. આ માળામાં દસ ઈંડાં હતાં અને માળો પણ મોટો હતો. ત્યાર બાદ, અમે વારાફરતી દરેક પાળા જોયા અને ગજપાઉ (Blackwinged Stilt), ટિલીયાળી બતક, ટિટોડી (Redwattled Lapwing), નીલ જલમુરથો (Purple Moorhen), જેવાં પક્ષીઓના માળા મળ્યા.

મારી બીજી મુલાકાત સપ્ટેમ્બર-૨૦૦૧માં થઈ. બન્ને મુલાકાતના આધારે મને ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યમાં જાંબુડા બાજુના જળપ્લાવિત વિસ્તારમાં, પાળા ઉપર, નીચે પ્રમાણે પક્ષીઓના માળા જોવા મળ્યા હતા.

પક્ષી	માળાની સંખ્યા	ઈંડાંની સંખ્યા (સરેરાશ માળા દીઠ)
ટીલિયાળી બતક	૩	૬-૧૦
ગજપાઉ	૬	૨-૪
ટીટોડી	૧	૩
નીલ જલમુરથો	૧	૧

જયપ્રકાશ એમ. પટેલ

જી-૭, આકાશ ફ્લેટ્સ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧

દાંતીવાડા ઉપર રાખોડીશિર.

મત્સ્યગરૂડ (Greyheaded Fishing Eagle)

‘ગીર ફાઉન્ડેશન’, ગાંધીનગર દ્વારા કરવામાં આવતા દિવાચર શિકારી પક્ષીઓના સર્વેક્ષણ અંતર્ગત, મેં તા. ૧૦-૪-૦૨ના રોજ બનાસકાંઠા જિલ્લામાં, પાલનપુર પાસે (પાલનપુરની ઉત્તરે આશરે ૩૦ કિ.મી.) આવેલ દાંતીવાડા ઉમની મુલાકાત લીધી હતી.

સવારે ૮-૦૦ વાગ્યે હું જ્યારે વાહનમાં ધીમી ગતિએ આ ઉમના (ધાનેરા તરફ જવાના) રસ્તે પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે, અચાનક એક મોટા કદનું (સમડીથી મોટું) શિકારી પક્ષી (કોઈક પ્રકારનું ગરૂડ) રસ્તાની ડાબી બાજુએ

ગાંડા બાવળથી આચ્છાદિત નિયાણવાળા વિસ્તાર ઉપર, ઉમના રસ્તાની ઊંચાઈએ લયબદ્ધ રીતે પાંખો હલાવતું ઊડતું જોવા મળ્યું. આ પક્ષી ઉમના રસ્તા તરફ, ધાનેરા જવાનો રસ્તો જ્યાં વળાંક લે છે તે ખૂણા પર આવેલા શિવમંદિરની દિશા તરફ ઊડતું હતું. ઊડતી વખતે, જ્યારે તે પાંખો ઊંચે તરફ વીંઝતું તે વખતે તેના શરીરના નીચેના ભાગે (પેટાળ પર) ધોળાશ પડતો રંગ જણાતો હતો. એ જ્યારે રસ્તાની ધાર નજીક પહોંચ્યું ત્યારે, બે કાગડાએ તેનો પીછા કરવાનું ચાલુ કર્યું ! વળાંક પાસે આવેલું શિવાલય નાની ટેકરીના પડખામાં વસેલું છે ને તે ટેકરી પર મોટા મોટા પથ્થરો (Boulders) આવેલા છે. આ શિકારી પક્ષી, ટેકરાની દાંતીવાડાના જળાશય તરફની બાજુ પર બેઠું, એટલે ૮ x ૪૦ ફૂટની (ઝૂમવાળું) થી તેનું નિરીક્ષણ કરવું સરળ થઈ પડ્યું. તે મારાથી બહુ દૂર નહોતું. ફૂટનીથી ધ્યાનપૂર્વક જોતાં, તેનું રાખોડી રંગનું માથું સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં આવ્યું. તેની બેસવાની છટા ઊભડક હતી. વાહનમાં રાખેલ ‘ગ્રિમેટ’ના પુસ્તકમાં જોતાં રાખોડીશિર મત્સ્યગરૂડ માટે આપેલ ચિત્ર અને વર્ણન, મને જોવા મળેલા ગરૂડના દેખાવને બરાબર મળતાં આવતાં હતાં. આમ સ્થળ પર જ ‘ગ્રિમેટ’ના પુસ્તક દ્વારા ચકાસણી કરતા, મને જોવા મળેલ રાખોડી માથાવાળો તથા ઊભડક બેઠેલ ગરૂડ, રાખોડીશિર મત્સ્યગરૂડ હોવા વિશે શંકા ન રહી. પેલા બે કાગડાની રંજાડ હજી ચાલુ જ હતી. ગરૂડે થોડોક વખત તેમની રંજાડ સહન કરી. વચ્ચે વચ્ચે કાગડા તરફ ચાંચ તાકતું જોવા મળતું હતું. આખરે ૩-૪ મિનિટના અંતે તે કંટાળીને જળાશય તરફ ઊડવા લાગ્યું. આ વખતે કાળા છેડાવાળી સફેદ પૂંછડી મને ફૂટનીમાંથી જોવા મળી. કાગડા હજી તેની પાછળ લાગેલા જ હતા! થોડીક મિનિટોમાં જ આ ગરૂડ મારી દષ્ટિમર્યાદાથી દૂર જતું રહ્યું ને અદૃશ્ય થઈ ગયું.

રાખોડીશિર મત્સ્યગરૂડ ને મેં આ પહેલા દક્ષિણ ભારતના ‘ટોપ સ્લિપ’ પાસેના જંગલમાં, નદી કાંઠે જોયેલું. પરંતુ, ગુજરાતમાં તેને જોવાનો (ને તે પણ આટલી નજીકથી, ખુલ્લા પ્રદેશમાં) પહેલો મોકો મળ્યો.

ડૉ. કેતન ટાટુ

વૈજ્ઞાનિક, ગીર ફાઉન્ડેશન, ગાંધીનગર

અમદાવાદમાં હરિયલ સામાન્ય છે !

અમદાવાદમાં હરિયલ (Yellowlegged Green Pigeon) સામાન્ય પક્ષી છે, એવું કહેવું અજુગતું લાગે, પરંતુ આ સાચી હકીકત છે. નવેમ્બર મહિનાની શરૂઆતથી જ

હરિયલનું આગમન અમદાવાદમાં થવા માંડે છે. સામાન્ય રીતે તેનો મુખ્ય ખોરાક ઉદુમ્બરક કુળનાં ઝાડ (Fig trees)નાં ફળો છે, પરંતુ બીજાં ઘણાં ફળો પણ આરોગે છે. બોર પણ તેનાં પ્રિય છે. શીમળાના વૃક્ષ ઉપર વહેલી સવારે સારી સંખ્યામાં જોવા મળતાં હોય છે. કદાચ ફૂલનો રસ મેળવવા આવતાં હોય એવી શક્યતા ખરી.

અમદાવાદના ભરચક વિસ્તારોમાં પણ હરિયલની હાજરી નોંધપાત્ર છે. પીપળા, પીપળ, વડ અને મોટી બોરડી ઉપર સારી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. ઓછામાં ઓછું હલનચલન, બને તેટલો ઓછો અવાજ તથા પર્યાવરણમાં ભળી જતા રંગોના કારણે તેમની હાજરીની નોંધ લેવી મુશ્કેલ છે. પીપળાનાં પાનની સપાટીનો આગળનો રંગ, તેની પાછળનો રંગ, તેની ડાળખીનો પીળો રંગ, ઝાડનાં ડાળાની ફૂણી છાલ, જૂની સુકાયેલી છાલ, પીપળા ઉપર થતી ફૂગનો રંગ વગેરે બધા રંગો હરિયલ ઉપર છે. એટલે પીપળા કે વડ ઉપર તેમની હાજરીની નોંધ લેવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

અમદાવાદમાં યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં, એલ.એમ. ફાર્મસી કોલેજ તથા એમ.જી. સાયન્સ કોલેજના બગીચામાં, પીપળા તથા વડ ઉપર એક સાથે સવાસો થી દોઢસો સુધીની સંખ્યામાં હરિયલ જોવા મળી જાય છે. નવરંગપુરા પોસ્ટ ઓફીસ પાસે તથા ત્યાંથી આગળ જઈ ચાર રસ્તા પાર કરી જૂની દરગાહ છે, ત્યાં રસ્તા ઉપરના પીપળાનાં વૃક્ષો ઉપર પણ સવારે આઠ વાગે ૧૫ થી ૫૦ની સંખ્યામાં હરિયલ જોવા મળી જાય છે. બીજાં પણ અનેક સ્થળો ઉપર હરિયલ જોવા મળે છે, પરંતુ અહીં એની નોંધ આપતો નથી. પીપળા તથા વડનાં વૃક્ષો નીચે તેની હગારની માત્રાનું અવલોકન કરવાથી પણ અંદાજ આવી જાય છે કે અહીં હરિયલ આવતાં હશે કે નહીં. ફાર્મસી તથા એમ.જી.ના 'કેમ્પસ'માં માર્ચે એપ્રિલમાં માળા કરતાં જોવા મળ્યા છે, પરંતુ કદી પ્રજનન થયું હોય તેવું જાણમાં નથી.

કૌશિક આર. કિશ્ચિન

વિક્રમ સારાભાઈ ક્રોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર, નવરંગપુરા, અમદાવાદ.

★★★

પોરબંદર આસપાસ

➤ ૨૯-૧૨-૦૧ના રોજ પોરબંદર પક્ષી અભયારણ્ય તથા આસપાસના વિસ્તારમાં લગભગ ૧૦૦ની આસપાસ શિયાળુ ડૂબકી (Blacknecked Grebe) જોવા મળી. કુછડી તથા બરડાસાગર ડેમમાં પણ સારી સંખ્યામાં શિયાળુ ડૂબકી જોવા મળે છે. બરડાસાગર ડેમ ખાતે બે ગાજહંસ (Greylag

Goose) જોવા મળ્યા.

➤ આ વખતે કુછડી, બરડાસાગર, અમીપુર વગેરે વિસ્તારોમાં, ક્યાંય મોટા પતરંગા (Bluecheeked Bee-eater) જોવા મળ્યા નથી. કુછડી વિસ્તારમાં ધોતી (Hobby) તથા પટ્ટી પટ્ટાઈ(Montagu's Harrier) પણ જોવા મળી નથી.

➤ બરડાસાગર ડેમમાં અગાઉની સરખામણીમાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)ની સંખ્યા ઓછી દેખાય છે. તેને બદલે અમીપુર ડેમ ઉપર વધુ જોવા મળે છે.

➤ આ વર્ષે કરકરા (Demoiselle Crane) એક જ વિસ્તારમાં વધુ સંખ્યામાં જોવા મળતા નથી. આ પ્રદેશમાં ચેક ડેમોની સંખ્યા વધી હોવાથી કરકરા તથા અમુક બતકો દરેક જળાશયમાં પહેલા કરતાં ઓછી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

➤ આ વર્ષે (૨૧-૨-૦૨નો પત્ર) પોરબંદરના કુછડી વિસ્તારમાં કરકરા (Demoiselle Crane)ની સંખ્યા અંદાજે ૧૮ થી ૨૦ હજાર જેટલી જોવા મળી. વિશેષમાં, ઊલટીયાંચ (Avocet) ની ૨૦૦૦ જેટલી સંખ્યા જોઈ. ૧૯૮૫ની પક્ષીગણતરીમાં કુછડીમાં ૭૦૦ ઊલટીયાંચ જોયા હતાં. ત્યાર બાદ, મારા આટલાં વર્ષોના પક્ષીનિરીક્ષણમાં એક સાથે આટલાં ઊલટીયાંચ જોયા નથી. ૧૧-૧૨-૦૧ના રોજ જોવા મળેલ ૪૫૦-૫૦૦ ચમચા (Spoonbill)પણ અસામાન્ય સંખ્યા ગણાય.

ભરત રૂઘાણી

૫, વાડી પ્લોટ, ભરત નિવાસ, પોરબંદર ૩૬૦૭૫
Email : brughani@yahoo.com.

★★★

મોટી ચોટીલી ડૂબકીનું પ્રજનન

ગયા શિયાળામાં ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યની પાંચ મુલાકાત લીધી હતી. મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) એ ત્યાં પ્રજનન કરેલું હતું. માળાપ સાથે બચ્ચાં તરતાં જોવા મળેલાં. પછી તેઓ તેમની પીઠ ઉપર બેસી જતાં. એ બધું જોવાની ખૂબ મજા આવી. એક જ જોડી હતી.

કાળીડોક ઢોંક (Blacknecked Stork)ની માદા જોવા મળી. તેની પીળી આંખથી ઓળખાઈ ગઈ. શહેરના લાખોટા તળાવમાં રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) ની ૩૦ જોડી હતી. ગયણા (Shovellar) અસંખ્ય હતા. ભગતડાં (Coot) અને નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen)

પણ ઘણાં હતાં.

જયપાલસિંહ જોશી

૮, પટેલ કોલોની, શ્રી અંબાભુવન, રોડ નં. ૩/૪, જામનગર-૮

★★★

બેબલર કે વોર્બલર ?

તા. ૮-૧૧-૨૦૦૧ના રોજ હું અને મારા મોટાભાઈ અનિલ ભટ્ટ, ગાડી લઈને માંડવીના જંગલમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા નીકળ્યા. રસ્તામાં બારડોલીના રસ્તે એક પક્ષી પડેલું જોયું. ફૂટકી વર્ગનું (Warbler Family) લાગ્યું. ગાડી ઊભી રાખીને ધીરેથી હાથમાં લીધું. કોઈ વાહનની ટક્કર લાગવાથી પડી ગયું હશે. ગાડીમાં અંદર લઈ, એ.સી. ચાલુ કરી, કાચ ચડાવી દીધા. ત્યાં મારા હાથમાંથી છટકી ગયું ને ગાડીના 'સ્ટીયરીંગ' પર બેસી ગાવા લાગ્યું. અદભૂત રોમાંચ થયો! ભાઈએ કહ્યું, "લેલાના વર્ગ (Babbler Family)નું છે", મેં કહ્યું, "ફૂટકીના વર્ગનું છે." ઘરે આવીને શ્રી લાલસિંહ રાઓલના પુસ્તકમાં જોયું તો, ફૂટકી લલેડી (Rufousbellied Babbler) હતી. બન્ને સાચા હતા. અફસોસ કે સાથે કેમેરો કે 'એન્ટેના ડીશ-રેકોર્ડર' ન હતાં.

➤ તા. ૧૦-૪-૦૨ના રોજ હું ને મારા પત્ની સરલા, સુરત, દક્ષિણ ગુ. યુનિ. ના પ્રાંગણમાં વીડ ધાનચીડી (Paddyfield Pipit) ના માળાનું નિરીક્ષણ કરતાં હતાં, ત્યાં ઉપરથી ૨૦૦૦થી ૩૦૦૦ વૈયાં (Rosy Pator) ઊડતાં જોયા. નવાઈ તો ત્યારે લાગી જ્યારે આવાં ૧૫થી ૨૦ ટોળાં એક પછી એક, દક્ષિણથી ઉત્તરમાં જતાં જોયાં. આટલી સંખ્યામાં વૈયાં પહેલી વાર જોયાં. લગભગ ૫૦,૦૦૦ જેટલાં હશે. તે રાત્રે મોટાભાઈનો ફોન આવ્યો કે, તેમણે પણ તે જ દિવસે આટલાં વૈયાં જોયાં.

➤ તા. ૧૧-૪-૦૨ના રોજ સવારે સુરત પાસે મારા મિત્ર ભરત પટેલના ખેતરની મુલાકાત લીધી. તેના ખેતરમાં તેણે પક્ષી માટે નાનું તળાવ બનાવેલું છે. પક્ષી માટે કાંઠે સારાં ઝાડ રોપેલાં છે. અમે કાંઠે બેઠા હતા. તળાવમાં કમળ સારા છે અને ચીયા પણ છે. દર વર્ષે ત્યાં જલમુરઘો (Water Cock) મુલાકાત લે છે. શાંતિથી અવાજ કર્યા વગર બેઠા હતા, ત્યાં નાની સંતાકૂકડી (Baillon's Crake) ને ધરાઈને ૨૦ મિનીટ જોઈ. કમળનાં પાંદડાને ઉથલાવી ને જીવડા વીણતી હતી. એ વખતે બાજુમાં પક્ષીનો નવો અવાજ આવવાનો શરૂ થયો, "ટરૂટ્ટ ટરૂટ્ટ", જે મારા માટે સાવ અજાણ્યો હતો. અવાજ નાની ડૂબકી (Little Grebe) ને મળતો

પણ નીચા સૂરવાળો હતો. તે અવાજવાળા પક્ષીને મારા મિત્રએ જોયેલું અને વર્ણન કરેલું. મેં સુંદર અવાજનું મુદ્રણ કર્યું તે પક્ષી હતું તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake) ! નાની સંતાકૂકડી શિયાળુ મુલાકાતી છે, હજુ કેમ રોકાઈ હશે?

➤ તા. ૨૪-૨ના રોજ ડાંગમાં વન દિવાળીઘોડો (Forest Wagtail) જોયો. ખૂબ આનંદ થયો. છાતી પર બદામી રંગ, તેમાં બે આડા કાળા પટા. પૂંછડી ઊભી હલાવવાને બદલે આડી હલાવે. આપણું દુર્લભ પક્ષી.

➤ તા. ૨૩-૬ના રોજ પ્રકૃતિ મંડળ, સુરત માટે પક્ષીઓના અવાજનું મુદ્રણ કરવા ડાંગમાં ગયો. બે વરસાદ થઈ ગયેલ હોવાથી જંગલ લીલુંછમ લાગતું હતું. વાંસદા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનના દરવાજા પાસે અધરંગ (Tickell's Blue Flycatcher) અને દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) સ્વાગત કર્યું. મને દૂધરાજનો પ્રજનનનો અવાજ સાંભળવો ખૂબ ગમે. ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) ના ત્રણ માળા જોયા, જે ત્રણેય વાસનાં ઝાડની ટોચ પર (ઉંચાઈ ૩૦ ફૂટ) 'V' આકારની ડાળીમાં ઝૂલતો (પીળક જેવો) હતો. બે પક્ષી માળા બનાવતાં હતાં અને એક માળામાં નીચેથી, ૧૬ x ૫૦ના 'બાયનોક્યુલર્સ'થી જોતાં લાલાશ પડતાં બે ઈંડાં દેખાતાં હતાં. એક માળો લગભગ ૨૦ ફૂટ જેટલો નીચો હતો.

➤ તા. ૨૨-૬-૦૨ના રોજ ૭૦૦ જેટલી સમડી (Pariah Kite), તાપી (સુરત) ઉપર ઊડતી જોઈ. પ્રથમ વાર આટલી જોઈ.

➤ સુરતમાં ગાંડાબાવળ પર, દૂધરાજનો માળો લગભગ ૧૧ ફૂટ ઊંચે બાંધેલો જોયો. (૩૦-૬-૦૨)

મુકેશ ભટ્ટ

૧૦૧, 'સારસ', ચંદનપાર્ક સામે, સીટીલાઈટ રોડ, સુરત

★★★

કાળિયા કોશીનો અર્ધ-પારદર્શક માળો

તા. ૨૨-૭-૦૧ના રોજ આજી ૨ ડેમના ઈન્સ્પેક્શન બંગલા પાસેના સૂકા, એક પણ પાંદડા વગરના ઝાડ પર, ઉપરના ભાગે કાળિયા કોશીએ રેસાઓથી કપ આકારનો બનાવેલ માળો જોયો. માળો એકદમ આછો હતો. નીચેથી ઈંડાં સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. સાંજે થોડું અંધારું થતાં બે તુરુમ્તી (Redheaded Merlin) આવી માળા પાસે બેઠી. બહાદુર કાળિયા-કોશીએ તેને અવાજ કરી, પાછળ પડી, ઉડાડી દીધી. કાળિયા-કોશીએ પોતાના આત્મવિશ્વાસને લીધે જ ખુલ્લેઆમ આછો માળો બનાવવાનું વિચાર્યું હશે ! છે

કોઈની હિંમત? ત્યાર બાદ, પછીની મુલાકાત વેળાએ આછા-માળામાંથી, કાળીયા-કોશીને તેના બચ્ચાંને ખવડાવતો પણ જોયેલો.

અશોક મશરૂ

૧૫, ભક્તિનગર સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૨

સુરેન્દ્રનગરની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

➤ તા. ૯-૯-૨૦૦૧ના રોજ હું ફારૂક ચૌહાણ તથા સમીત શાહ, જેજરી ગામે લૌકીક પ્રસંગે ગયા હતા. ત્યાં અમે એક મિત્રની વાડીમાં શાહી ઝુમ્મસ (Imperial Eagle) ની એક જોડી જોઈ હતી. આ ગરૂડની આ વિસ્તારમાં અમારા માનવા મુજબ કોઈએ અગાઉ નોંધ કરી હશે નહીં.

ચીકુ વોરા

લક્ષ્મીપુરા, દૂધરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

➤ તા. ૧૦-૯-૨૦૦૧ના રોજ હું, ફારૂક ચૌહાણ તથા ચીકુ વોરા, સુરેન્દ્રનગરના ધોળીધણા ડેમ-વિસ્તારમાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા હતા. ત્યાં અમોએ બે સફેદ ઢોંક (White Stork) જોયા હતાં. આ પક્ષી અમારા વિસ્તારમાં ખૂબ જ અસામાન્ય ગણાય છે. કદાચ આ પક્ષી સ્થળાંતર કરતાં રસ્તામાં રોકાયેલાં હશે એવું લાગ્યું.

યોગેન્દ્ર શાહ

'આનંદ', અજીતનાથ સોસાયટી પાસે, જીનતાન રોડ, સુરેન્દ્રનગર

➤ તા. ૨૦-૧૦-૨૦૦૧ના રોજ 'ગીર ફાઉન્ડેશન'ના વૈજ્ઞાનિક કેતન ટાટુ, ગીધ અંગેનું સર્વેક્ષણ કરવા સુરેન્દ્રનગરની મુલાકાતે આવેલ. તે વખતે અમોએ ગેથળા હનુમાન પાસે કાળી પાનબગલી (Black Bittern) જોઈ હતી. શ્રી ટાટુના કહેવા મુજબ આ દુર્લભ પક્ષી આ વિસ્તારમાં દેખાયું, એ અમારા માટે વિરલ ઘટના હતી. શ્રી ટાટુ એ જણાવ્યા હતું કે, આ પક્ષીનું વધુ નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. અમે બે-ત્રણ દિવસ પછી ત્યાં જોવા ગયા હતા, પરંતુ ત્યાં ફરી વાર તે પક્ષી જોવા મળ્યું ન હતું. શું આ પક્ષી શિયાળું પ્રવાસ દરમિયાન વિરામ લેવા રોકાયેલ હશે? (આ પક્ષી યાયાવર નથી - સં.)

ફારૂક ચૌહાણ

લક્ષ્મીપુરા, દૂધરેજ રોડ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧

કોશીની કાળિયાર-સવારી

તા. ૧૪-૧૧-૨૦૦૧ના દિવસે 'વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન' જવાનું થયું. સાંજના સમયે, બધી પટ્ટાઈઓ જયાં (Harrier) રાતવાસો કરવા આવે છે, તે જગ્યાએ ગયા. બધી મળીને અંદાજીત કુલ સંખ્યા ૮૦૦ હતી.

બીજે દિવસે તળાવ તરફ જતા રસ્તામાં અગન ચંડૂલ (Singing Bush Lark), ખેતરિયો (Rufoustailed Finch Lark), નાનો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark), સ્થામશિર ડબકચીડી (Blackcrowned Finch Lark) વગેરે પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં. તળાવે પહોંચતા, કરકરા (Demoiselle Crane) નો અવાજ સાંભળ્યો. ત્યાં કાળિયાર નરના શિંગડા ઉપર કાળો કોશી સવારી કરતો જોવા મળ્યો. તે ઊડી-ઊડીને જીવાત પકડતો હતો. તળાવમાં નીચેનાં પક્ષીઓ જોયાં. કરકરા (Demoiselle Crane) ૧૨૦૦, હંજ (Flamingo) ૮૦, સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) ૨૦, પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૪, કાજિયા (Cormorant) ૧૨, કબૂત બગલા (Grey Heron) ૩, ગયણા (Shoveller) ૧૮, બ્રાહ્મણી બતક (Brahminy Duck) ૩૦, લુહાર (Gadwall) ૧૦, ટીલિયાળી બતક (Spotbilled Duck) ૭, સિંગપર (Pintail) ૧૪, ગજપાંવ (Blackwinged Stilt) ૨૦, ઊલટીયાંચ (Avocet) ૪, મોટા ચકવા (Great Stone Plover) ૮, રોતાપગ (Red-shank) ૮, નાના લીલાપગ (Marsh Sandpiper) ૩, કેચીપૂંછ વાબગલી (Indian River Tern) - ૧૦૦, વગેરે.

ભાવેશ ત્રિવેદી

૪૨, શ્રી માલવિયા નગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૪

કચ્છ-પ્રવાસ નોંધ

ઓગષ્ટ, ૨૦૦૧માં અમારા પ્રકૃતિ-મંડળના થોડા સભ્યોએ કચ્છનાં ઘાસનાં મેદાનોની મુલાકાત લીધી. આ વિસ્તારના નોંધપાત્ર પંખીજગતનું અમે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું. તાજેતરના ધરતીકંપથી ધરાશયી બનેલ વિસ્તારમાંથી અમારી ટ્રેન પસાર થઈ. અસરગ્રસ્ત ગામડાઓને હજુયે એવી જ પાયમાલ અવસ્થામાં જોયા. ઠેર ઠેર તંબુ બાંધીને પડાવ નાખેલ નિરાશ્રિત લોકોને જોયા.

ભુજ પછીનો અમારો પ્રવાસ જીપ દ્વારા આગળ ધપાવ્યો. આ વર્ષે પડેલા સંતોષકારક વરસાદને કારણે સમગ્ર વાતાવરણ લીલુંછમ અને રમણીય હતું. જે ઓછી સંખ્યામાં

વૃક્ષો હતાં. તેમાંનાં મોટાં ભાગનાં ખજૂરીનાં હતાં.

ધાસિયું મેદાન ૫૦ સે.મી. જેટલાં ઊંચા ઘાસથી સંપૂર્ણ છવાયેલ હતું. અમે દૂરબીન વડે, આપણા દેશનું જોખમમાં મુકાઈ ગયેલ, નામશેષ થવાને આરે આવેલ જાજરમાન પક્ષી, ધોરડ જોયું. આશરે ૫૦૦ મીટર દૂર, ઘાસની વચ્ચે તે નજરે પડ્યું. નજર પડતાવેંત અમારા રોમાંચનો પાર ન રહ્યો. પક્ષીનિરીક્ષણના અગાઉ થયેલ કોઈ અનુભવ સાથે તેની સરખામણી ન થઈ શકે, એવા ઉત્તેજિત અમે સહુ થઈ ગયાં!

સંધ્યાકાળ પહેલાં બે કલાક સુધીમાં અમે કુલ નવ ધોરડ જોયા, જેમાંનાં પાંચ માદા-ધોરડ અને ચાર નર ધોરડ હતાં. એક નર ધોરડની ડોક પર ખૂબ લાંબી, સફેદ, કોથળી જેવી લટકતી ચામડી જોઈ, જે છેક જમીન સુધી અડકતી હતી. માદા ધોરડ મેદાનમાં જીવ-જંતુઓની શોધમાં વ્યસ્ત હતી. નવમાંનાં પાંચ ધોરડ તો એક સાથે એક જ જગ્યાએ જોવા મળ્યાં.

અન્ય રસપ્રદ પક્ષી-કાળા તેતર(Black Partridge)ને અમે આ જ દિવસે જોયું. હું તો તેને 'black beauty' જ કહું ! અદ્ભુત પક્ષી ! તેને હમેશાં ઊંચાઈવાળા સ્થાનેથી અવાજ કરતું જોયું, પછી એ વૃક્ષની ટોચ હોય, વાડની ટોચ હોય કે માટીની પાળ હોય. તેનો કર્ણપ્રિય અવાજ અમે સહેલાઈથી, પરવલય તક્તી (Parabolic Disc) વડે મુદ્રિત કર્યો. (તેને 'ભારતીય પક્ષીઓના અવાજ' કેસેટના ભાગ-૩માં આવરી લેવાના છીએ.) ઘાસનું મેદાન, પક્ષીઓ, જીવ-જંતુઓ તથા પતંગિયાઓથી સમૃદ્ધ હતું.

પાંખના ફફડાટથી ઉત્પન્ન થયેલ અવાજે અમને ખડમોર(Lesser Florican)ની હાજરીની જાણ કરી. તેનો ટર્ર્ર... અવાજ જ્યાંથી આવતો હતો, તે તરફ દૂરબીનની દિશા ગોઠવી. એ દિશામાં ખડમોરને લગભગ પાંચ મિનિટ સુધી શોધ્યું. એકાએક અતિ સુવાળું, લાંબી ડોકવાળું એક પક્ષી લીલાઘાસમાંથી બહાર આવી, સીધો ઊંચો ઠેકડો મારી એ જગ્યાએ પાછું ફર્યું. જાણે બાળક-ધમધમાટ કરતું ફૂંદતું હોય અને આનંદની ચિચિયારી પાડતું હોય, એમ ! એ પક્ષી ખડમોર જ નીકળ્યું. અમે એ વાતની નોંધ લીધી કે, ખડમોર જ્યારે ફૂંદકાં મારતું હતું, ત્યારે તેનો ચહેરો દર વખતે પવનની દિશા તરફ જ રાખતું હતું. કદાચ ઊંચા ફૂંદકા દરમિયાન શારીરિક સમતુલા જાળવી રાખવા માટે એમ કરવું આવશ્યક હશે. ખડમોરને મેં અગાઉ સૈલાના અભયારણ્ય, મધ્યપ્રદેશમાં જોયેલું. આ અભયારણ્યના હાલના સર્વેક્ષણ મુજબ અડધાથી

વધુ ઘાસ-વિસ્તારમાં હાલ ખેતી થઈ રહી છે. દિવસના અંતે અમે એક ફૂંદું જોયું, જે પતંગિયાની માફક બેસીને રસ ચૂસવાને બદલે 'હર્મીંગ બર્ડ'ની જેમ હવામાં પાંખો વીંચી, ઊડતાં ઊડતાં જ ફૂલોમાંથી રસ ચૂસતું હતું. ફૂંદાની મોટી આંખો મણીની જેમ ચમકતી હતી. 'ટોર્ય'ના પ્રકાશમાં તે ગુલાબી ઝાંચ આપતી હતી. ફૂંદાની ફફડાટભરી ઉડાનને અમે રાત્રિના બાર વાગ્યા સુધી જોયા કરી. ઘરે આવ્યા બાદ અમે તેનો ઉલ્લેખ 'હર્મીંગ બર્ડ મોથ' થી જ કરવા લાગ્યા!

બીજા દિવસે પક્ષીનિરીક્ષણ માટે અમે નારાયણ સરોવરના વિસ્તારમાં પહોંચ્યાં. આ વિસ્તાર ક્ષારયુક્ત અને દરિયાથી નજીક હોઈ, અમે ઢોંગીલી (Plovers), કીચડિયા (Stints), ખલિલી (Curlews) અને ગજપાંઉ (Blackwinged Stint) વગેરે પક્ષીઓને જોયા. વરસાદ શરૂ થતાં રસ્તાઓ કીચડવાળા થઈ ગયા. જીપની બેટરી સવારથી મંદ પડી જતાં જીપને ધક્કા મારીને ચાલુ કરવી પડી. વરસાદને કારણે પક્ષીનિરીક્ષણ રસ્તા પરથી જ કરી શકાય તેમ હતું. રસ્તા પર થોડો માર્ગવ્યવહાર હોવા છતાંય અમે મરેલી શાહુડી (Porcupine), દશરથિયું (Nightjar), થોરિયું લલેડું (Common Babbler), વણિયર (Small Indian Civet) અને રીબન સ્નેક જોયાં. એ જ દિવસે અમે પહેલી વાર બલુચિસ્તાનના રૂપેરી લટોરાને (Baluchistan Grey Shrike) જોયો. રસ્તા પરના એક સૂકા વૃક્ષ પર લગભગ ૩૦ ફીટ દૂર તે બેઠો હતો. દસ મિનિટ તેનું નિરીક્ષણ કર્યા બાદ 'Pictorial Guide' માં તેને શોધ્યું. તેમાં ન મળતાં, તેના વિશેની નિરીક્ષણ નોંધ ડાયરીમાં ટપકાવી. ઘરે આવીને, ડો. સલીમઅલીની 'હેન્ડબુક'માંથી શોધતાં, નક્કી કરી શક્યાં કે, તે Baluchistan Grey Shrike જ હતો. અમે ખલિલી (Whimbrels) અને બટાવડા (Sandgrouse)નાં ટોળાં જોયા. અમારા માથાથી લગભગ ૫૦ ફીટ ઊંચાઈ પર પાંખોના ફફડાટ સાથે મધુર ગાન ગાતી અગન ચુંડલ (Singing Bush Lark) ને જોવાની અને સાંભળવાની ખૂબ જ મજા પડેલી. તેનો અવાજ ભારતીય પંખીઓના અવાજની કેસેટ ભાગ-૨માં સાંભળી શકાશે.

ત્રીજા દિવસે અમે ફરી પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ઘાસનાં મેદાનમાં ગયા, પરંતુ વરસાદને કારણે તે કીચડવાળું બની ગયેલું. જીપનાં પૈડાં આડા-અવળા લપસી રહ્યાં હતાં. સદ્ભાગ્યે અમારી જીપ કીચડમાંથી પસાર થઈ શકી. એ દરમિયાન અમે બે ધોરડને મેદાનમાં ધીરેથી ચાલતાં જોયા. તે જ સમયે એક ખડમોરને આ બંને ધોરડની પાછળ તેની

લાક્ષણિક અદામાં ફૂંદકાં મારતું જોયું. અમે તો આ બંને લુખ થઈ રહેલ પક્ષીઓને એક સાથે, એક જગ્યાએ જોઈને ખૂબ રોમાંચિત થઈ ગયા. ખૂબ જ ઓછા પ્રકાશ અને વરસાદને કારણે આ યાદગાર દશ્યોને અમે કોઈ રીતે મઢી ન શક્યા ! અમારી પાછળ લગભગ ૩૦૦ મીટર દૂર અમે એક નર ઘોરડની લાંબી ડોક બહાર નીકળેલી જોઈ. ક્ષિતિજે-છવાયેલ અંધકાર અને કાળા ડિબાંગ વાદળોની વચ્ચે ઘોરડની સફેદ ડોકે આકર્ષક દશ્ય સર્જ્યું. જીપ વરસાદને કારણે કીચડમાં લપસી પડતાં ખાડામાં ફસાઈ પડી. એક બાજુએ ગબડી પડતાં રહી ગઈ. અડધા કલાકની જહેમત બાદ પણ અમે તેને બહાર ન કાઢી શક્યા. એક વિશાળકાય નીલગાય (જે ભૂરા કરતાં કાળી વિશેષ લાગતી હતી.) સલામત અંતરેથી અમને જોતી હતી. થોડા સમય બાદ તે એકદમ કૂદી અને પૂરપાટ દોડવાનું શરૂ કર્યું. અમને તેના અચાનક સ્થળાંતરની સમજ ન પડી, પણ ટૂંક સમયમાં જ અમે એક આલ્સેશિયન કૂતરા જેવા બાંધાના સફેદ પ્રાણીને ઝાડીની પાછળ જોયું અને તેને નીલગાયની દિશામાં આગળ વધતું, તેનો પીછો કરતાં જોયું. થોડા સમયે પ્રતીતિ થઈ કે, અમે કોઈ અન્ય પ્રાણીને નહીં, પણ વરૂને જોઈ રહ્યા હતા! અમારા બધાને માટે વરૂ જોવાનો જીવનનો પહેલો પ્રસંગ હતો. આ વિરલ પ્રાણી કે જેનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મૂકાયેલ છે, તેને જોવાનો અમારો કદાચ પહેલો અને છેલ્લો અવસર હોઈ શકે. અમે અમારી જાતને વરૂ જોયા બાદ નસીબદાર સમજવા લાગ્યા.

અમારો ટ્રેન પકડવાનો સમય થવા આવ્યો હતો, પણ જીપ ખસવાનું નામ નો'તી લેતી. અમે તેને ત્યાં જ છોડી દઈ ચાલવાનું શરૂ કરી દીધું. ૧૦ કિલોમીટરના 'ટ્રેક' પછી અમે રસ્તે પહોંચ્યાં.

સ્નેહલ પટેલ

૮૧, સર્જન સોસાયટી, અઠવા લાઈન્સ, સુરત.

★★★

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ

➡ મોટી ચોટીલી ડુબકી (Great Crested Grebe)

તારીખ	સ્થળ	સંખ્યા
૨૫-૧૨-૦૧	કુકમા તળાવ	૪
૨૦-૧-૦૨	ટપર ડેમ (તા. અંજાર)	૫
૨૭-૧-૦૨	ઢોંસા તળાવ	૩

➡ શિકારી પક્ષીઓ

તારીખ	પક્ષી	સ્થળ	સંખ્યા
૩૦-૧૨-૦૧	ભગવી સમડી (Brahmini Kite)	રૂદ્રમાતા ડેમ (તા. ભુજ)	૪
૧૨-૧-૦૨	લરજી (Kestrel)	બાલાસર (તા. રાપર)	૧
૧૨-૧-૦૨	સાપમાર ગરૂડ (Short-toed Eagle)	મોડા- સણવા વચ્ચે (તા. રાપર)	૧
૧૨-૧-૦૨	દેશી ગરૂડ (Twany Eagle)	ધબડા ગામ (તા. રાપર)	૧
૩-૨-૦૨	ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier)	દેવીસર તળાવ (તા. ભુજ)	૧
૧૭-૨-૦૨	પરદેશી ગરૂડ (Steppe Eagle)	નળિયા નજીક ધાસિયો પ્રદેશ	૩
૧૭-૨-૦૨	પરદેશી ગરૂડ (Steppe Eagle)	જખૌ નજીક	૧
૧૭-૨-૦૨	લરજી (Kestrel)	નળિયા નજીક	૧
૧૭-૨-૦૨	પટ્ટી પટ્ટાઈ(નર) (Montagu's Harrier)	નળિયા નજીક	૧
૧૭-૨-૦૨	ઊજળી પટ્ટાઈ (Pallid Harrier)	નળિયા નજીક (નર અને માદા)	૨
૧૭-૨-૦૨	કપાસી (Blackwinged Kite)	નળિયા-જખૌ વચ્ચે	૨
૧૭-૨-૦૨	ધોતી (Hobby)	જખૌ	૧

➡ પાણીનાં કેટલાંક પક્ષીઓ

તારીખ	પક્ષી	સ્થળ	સંખ્યા
૩૦-૧૨-૦૧	સફેદપૂંછ ટિટોડી (Whitetailed Lapwing)	દેવીસર તળાવ (તા. ભુજ)	૧
૬-૧-૦૨	કરકરા (Demoiselle Crane)	રાજડા ડેમ (તા. માંડવી)	૨૨૫૦+
૧૨-૧-૦૨	કરકરા	સામખીયાળીનું તળાવ	૪૦૦+
૧૨-૧-૦૨	કરકરા	રવેચીના તળાવ પાસે (તા. રાપર)	૩૦૦+

૬-૧-૦૨	અબલખ (Oystercatcher)	રૂકમાવતી નાળ (માંડવી)	૧	ભિરંડિયારામાં (બન્ની) ચા-પાણી માટે રોકાયા. અહીં દૂધમાંથી મીઠો માવો બને છે. તેના ઁઠવાડને ખાવા ૪૦થી વધારે રણ બુલબુલ (Whitecheeked Bulbul) એકઠી થઈ હતી.
૬-૧-૦૨	સોનેરી બાટણ (Golden Plover)	રૂકમાવતી નાળ	૧	કાળાડુંગર ઉપર કચ્છી પિટ્ટો (Brown Rock Chat) જોયો. આ પક્ષી અમારા ભાથામાંથી વધેલી ખાદ્યસામગ્રીમાંથી ભાત ખાતું નજરે ચડ્યું.
૬-૧-૦૨	મોટી બાટણ (Grey Plover)	રૂકમાવતી નાળ	૧	અહીં દત્તાત્રેયના મંદિરમાં શિયાળને પ્રસાદ આપવામાં છે. તેને ખાવા શિયાળ તો ન આવ્યાં પણ ૧૦૦થી વધારે બુલબુલ (Redvented Bulbul) આવી. સાથે થોરિયા લેલાં (Common Babbler) પણ હતાં.
૬-૧-૦૨	કાળીપીઠ ધોમડો (Lesser Blackbacked Gull)	રૂકમાવતી નાળ	૨૪	
૧૨-૧-૦૨	નીલશિર (Mallard)	ચગોડનું તળાવ (તા. ભચાઉ)	૧	

➤ કરકરાના પગમાં રીંગ

ફેબ્રુ. '૯૯માં અંજાર નજીકના રતનાલ ગામના તળાવમાં, અંજારના આર.ઓફ.ઓ. શ્રી મહેશ ત્રિવેદીને એક મૂત કરકરો મળેલો. આ કરકરાના પગમાં એક રીંગ હતી. તેના પર લખ્યું હતું, 'MOSKWA B-૨૫૦ ૯૧૫'. આ રીંગ અંગે, મેં તથા શ્રી મહેશ ત્રિવેદીએ 'મોસ્કો રીંગીંગ સેન્ટર'માંથી માહિતી મેળવતાં નીચે મુજબની માહિતી મળી.

- ◆ રીંગ કરવાની તારીખ ૨૩-૭-૧૯૮૯
- ◆ રીંગીંગની જગ્યા : લેક બરૂન-તોરી ચીતલા (રશિયા)
- ◆ રીંગ કરવામાં આવી ત્યારે તે બચ્યું હતું.

આમ તે ૯ ૧/૨ વર્ષ બાદ મૂત અવસ્થામાં મળ્યું અને તેણે ૪૯૧૭ કિ.મી. પ્રવાસ કર્યો હતો.

➤ નલિયા ખાતે વિરલ પક્ષીઓ

નલિયાના તળાવમાં છેલ્લા એક માસથી શ્યામશિર કલકલિયો (Blackcapped Kingfisher) આવેલો છે, જે તા. ૧૭-૨-૨૦૦૨ના રોજ જોયેલો. સામાન્ય રીતે આ પક્ષી અહિંયા ખાડી પર જોવા મળે છે.

આ જ દિવસે નલિયા નજીકના ઘાસિયા પ્રદેશમાં સ્ટોલિક્ઝ્કાના પિટ્ટા(Stoliczka's Bush Chat)ની જોડી જોઈ. આ પક્ષીની એક સદી પછી કચ્છમાં નોંધ થઈ છે. તેમની, જમીન પર બેસી, પેટ ફુલાવી, આગળ ચાલીને જીવડાં પકડવાની ખાસિયત આકર્ષક છે.

➤ કાળા ડુંગર પર પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧૦-૨-૦૨ના રોજ, કવિ તેજ તથા અચ્ચિન પોમલ સાથે કાળાડુંગરની મુલાકાત લીધી. રસ્તામાં

★ જખૌના દરિયાકિનારે પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૭-૨-૦૨ના રોજ અબડાસા તાલુકાના જખૌ દરિયાકિનારે આર.ડી. જાડેજા, કવિ તેજ તથા અચ્ચિન પોમલ સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું હતું.

હાલ માછલીની ઋતુ હોવાથી જખૌના દરિયાકિનારા નજીકના રેતીના ઢુવા (Sand-dunes) પર સુકવેલી માછલીને કારણે અનેક પક્ષીઓ જોવા મળે છે. તેની યાદી આ મુજબ છે. કાળો કોશી (Black Drongo) -૫, ધોબીડો (Large Pied Wagtail) -૧૦, વન પીળકિયા (Grey Wagtail) -૪, શ્યામશિર પીળકિયો (Blackheaded yellow wagtail)

ભદ્રેશ્વર પર પક્ષીનિરીક્ષણ

ભદ્રેશ્વર એ મુંદ્રા નજીક આવેલું જૂનું બંદર છે અને કચ્છના અખાત ઉપર આવેલું છે. અહીં દરિયાકિનારા પર રેતીકાંઠાના તથા કાદવવાળા વિસ્તારોમાં અનેક દરિયાઈ પક્ષીઓ આવે છે.

તા. ૨૦-૧-૨૦૦૧ની મુલાકાત વખતે નીચે મુજબનાં પક્ષીઓ જોયાં

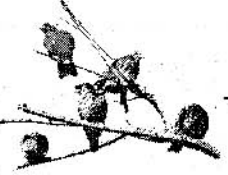
કાળીપીઠ ધોમડો (Lesser Blackbacked Gull) -૨૦૦, પીળાપગ ધોમડો (Harring Gull) -૫૦, મોટાં હંજ (Greater Flamingo) -૧૧૦, દરિયાઈ તુતવારી (Terek Sandpiper) -૧, કાચબરંગી (Turnstone) - ૧, ભુલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover) -૧૦૦, નાની વાબગલી (Little Tern) -૬૦, અબલખ (Oystercatcher) - ૧, ધોળી વાબગલી (Gullbilled Tern) -૨૦.

શાંતિલાલ વરૂ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

★★★

ટચુહડી ગોંધ

જુલાઈ માસના અંતમાં હમેશાં દેખાતાં વૈયા (Rosy Pastor) છેક ઓકટોબરના મધ્યભાગમાં સારી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં. કેમ મોડા પડ્યાં હશે? ખેડૂતોએ વૈયા મોડા પડ્યાની નોંધ લીધી. (૨૯-૧૦-૦૧) (જુલાઈથી આવવાનું શરૂ કરે, પછી વધતાં જાય - લા.)

૨૯-૧૦-૦૧ના રોજ અમરેલીના ટેબી ડેમ ઉપર કરકરા (Demoiselle Crane)ની હાજરી જોવા મળી. (કેટલા? - સં.)

સુરેશ નાકરાણી

નીલકંઠ પાર્ક, મુ. કુંકાવાવ, જિ. અમરેલી - ૩૬૫૪૫૦

★★★

થોડાં દિવસો પહેલાં જૂનાગઢ દાતાર જવાનો મોકો મળેલ. વરસાદ ચાલુ હતો. વાતાવરણ ખૂબ જ રમણીય હતું. ઘણાં બધાં પક્ષીઓ જોયાં.

મેં ઘણાંય બુલબુલ ત્યાં જોયેલાં, પરંતુ એક પણ બુલબુલની પૂંછડીનાં પીછાં નહોતાં. આ ઋતુ તેનાં

પીછાં ખરવાની હશે કે કેમ? (કદાચ કોઈ રોગના કારણે હોય - લા.)

હેપી સી. જોષી

વૈભવ બુક સ્ટોર, સ્ટેશન રોડ, કેશોદ

★★★

On 26-11-01 I saw Tawny Eagle on the top of Limda near Lakadia village of Bhachau Taluka.

On 13th Nov. 2001 at 10-50 a.m., while going from Kapadwanj to Utkantheswar, White-eye-Buzzard was spotted, drinking water from a riverine flow (Pattharia river), 2 kms. away from Kapadwanj

Hiren Soni

Research Biologist (GUIDE)

★★★

સારસ વોથ

* ૧૦મી માર્ચનાં રોજ અમદાવાદમાં કશેય જવાય એવું ન હતું, તેથી મારા મિત્રની સાથે તેમનાં ખેતરે ઘઉંનો પાક જોવા તેમની સાથે ગયો. અમદાવાદથી ધોળકા જતાં રસ્તામાં કાસિન્દ્રા ગામે ગયા. ત્યાં સાબરમતી નદીને અડીને આવેલા ખેતરમાં ફરતા હતા. સાંજના સમયે (૪-૩૦) સારસ ઊડતાં ઊડતાં બોલીને જતાં સાંભળ્યાં. નદીનાં તટ તરફ જઈને જોયું તો, સારસની લગભગ પંદરેક જોડ ત્યાં ઊતરી આવી હતી. સ્થાનિક ને પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે, “ઘઉં કાપવાની ઋતુમાં અહીં સારસ ખૂબ આવે છે.”

મને લાગે છે કે નદીમાંથી રેત કાઢતાં ખટારા, અને ઘઉં કાપતાં મશીનો સારસને અહીં લાંબો સમય સુધી નહીં રહેવા દે. તે ઉપરાંત, નદીના તટમાં રાસાયણિક કચરાથી ભરેલું પાણી સારસ માટે જરૂરી જીવાત કે માછલી પણ નહીં થવા દે.

ખમીર જોષી
અમદાવાદ

★★★

* તા. ૧૨-૧-૨૦૦૨ના રોજ ડાકોરથી ૧૮ કિ.મી. દૂર બાડવેલ મુકામે એક ખેતરમાં સારસની એક જોડ જોવા મળી.

સનમ પટેલ

સુરત

★★★

* વેળાવદર રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં આવેલા તળાવની બાજુમાં તા. ૧૪-૧૧-૦૧ અને ૧૫-૧૧-૦૧ના દિવસે બે સારસ જોયા.

ભાવેશ ત્રિવેદી

રાજકોટ

★★★

* તા. ૯-૧૨-૦૧ના રોજ સાંજે ૫ વાગે થોળમાં ૩ જોડી સારસની જોવા મળી. તેમાંની બે જોડી સાથે એક - એક નાનું બચ્ચું હતું. આમ કુલ ૮ સારસ અત્યારે થોળ તળાવમાં જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત ૪૦ ગુલાબીપેણ (Rosy Pelican), ૪૦-૫૦ ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck), ૮૦-૧૦૦ ગાજહંસ (Greylag Goose) તથા ૮ કુંજ (Common Crane) જોવા મળી હતી.

રાગ પટેલ

૧૩ માણેક સો., ઘલતેજ ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯

* ૨૦૦૧ના સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન ગોપાલનગર (કલોલ પાસે)ના તળાવમાં સારસ મહદ્ અંશે રાત્રિ રોકાણ માટે આવતાં જણાયાં. એપ્રિલ-મે માસ દરમિયાન જ્યારે તળાવ સૂકું ભક હતું ત્યારે પણ તેઓ રોકાણ કરતાં એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી બાબત છે. ઉનાળાની શરૂઆત પહેલાં જ ગોપાલનગરના તળાવને

ખેડી કાઢવામાં આવ્યું અને તેને પૂરવાના પ્રયત્નો થયા ત્યારે પણ સારસનું રાત્રિરોકાણ ચાલું જ રહ્યું હતું. ઉનાળા દરમિયાન સરેરાશ ૭-૮ સારસ રાત્રિરોકાણ માટે આવતાં, તેમાં પલસાણા ગામની સીમનું, એક પાંખે ધવાયેલું સારસ અવશ્ય જોવા મળતું.

ઓક્ટો. ૨૦૦૧ દરમિયાન ગોપાલનગરના તળાવ ખાતે સારસની અવરજવરની નોંધ રાખી. મોટે ભાગે મોડી સાંજે જુદી જુદી દિશામાંથી સારસ ત્યાં આવતાં. વધુમાં વધુ ૧૫ની સંખ્યા મેં નોંધી હતી. સવારે આ પક્ષીઓ જુદી જુદી દિશામાં ફેલાઈ જતાં. અવર-જવર, મોડી રાત્રે કે વહેલી સવારે પણ જોવા મળતી. કેટલાંક પક્ષી સવારે વહેલા આવતાં અને થોડા રોકાણ બાદ ચાલ્યા જતાં. આસપાસ આવેલાં ગરેહરા, બોરીસણા, પલસાણા, શેરીસા વગેરે ગામોનાં તળાવો વચ્ચે આ સારસ પક્ષીઓની અવરજવર રહેતી.

સંદિપ બ્રહ્મભટ્ટ

૨૧-બી, ગોપાલનગર સોસાયટી, હાઈવે પાસે, કલોલ-૩૮૨૭૨૧

* આ સાથે આપને વિહંગ માટે ગીર ફાઉન્ડેશન અન્વયે થયેલા સારસ સર્વે ૨૦૦૧ના સુરેન્દ્રનગર વિસ્તારના આંકડા મોકલી રહ્યા છીએ.

ક્રમ	વિસ્તાર/ જોયાની જગ્યા	જોયા તારીખ	માળામાં ઈડાં-સંખ્યા	તેમાંથી નીકળેલાં બચ્ચાંની સંખ્યા	માળાને ભય
૧	ટાઠી વડલી	૧૮-૬-૦૧	૨	૨	શિકાર/ રોડથી નજીક માળો.
૨	સુરેન્દ્રનગર - મેનકા રોડ	૨૧-૬-૦૧	૨	૨	કુદરતી
૩	લખતર વીડી	૨૭-૫-૦૧	૨	-	કુદરતી
૪	લખતર વીડી	૨૦-૬-૦૧	૧	૧	કુદરતી
૫	જેજરી	૨૧-૭-૦૧	૨	૧	કુદરતી
૬	સોખડા	૨૨-૫-૦૧	૨	૨	કુદરતી
૭	સોખડા	૨૯-૭-૦૧	૨	૧	કુદરતી
૮	ટાઠી વડલીથી વઢવાણ વચ્ચે	૧૫-૮-૦૧	-	-	કુદરતી/ શિકાર
૯	કડુ ગામ	૧૫-૧૧-૦૧	=	૧(મોટું)	-
૧૦	લખતરથી સુરેન્દ્રનગર તરફ આવતા રસ્તામાં	૧૫-૧૧-૦૧	-	૨	પાણી ખેતી માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે તે સૌથી મોટું ભયજનક પરિબળ છે.

(નોંધ :- દરેક જગ્યાએ મોટાં પક્ષીઓ (માતા - પિતા) હતાં જ.) ફારૂક ચૌહાણ, યોગેન્દ્ર શાહ, ચીકુ વોરા, ભુપેન્દ્ર પટેલ

સુરેન્દ્રનગર

ગીધ પર જાપતો

✽ સૂરત વિસ્તારમાં ગીધ : ૧૦, ૧૧, ૧૨ ડિસે. ૨૦૦૧ના દિવસે સૂરતની પાસે પાંડેસરામાં સતત ત્રણ દિવસ બપોરે સાડા બારથી દોઢના ગાળામાં આકાશમાં ગીધ નીહાળ્યા. સંખ્યા ૧૩, ૮ તથા ૧૬ હતી. ૧૪-૧૨-૦૧ના રોજ ડુમસથી સૂરત આવતા, બપોરે ૧૨ વાગ્યે, ૭ થી ૮ ગીધ આકાશમાં વિહરતાં જોયા. સુરતથી ઓલપાડ (૨૧ કિ.મી.), મારી કોલેજ જાઉં ત્યારે બસની બારીમાંથી એકલ દોકલ ગીધ જોવા મળે જ.

સનમ પટેલ
સૂરત

★★★

✽ ધાન (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ખાતે 'વાઈલ્ડલાઈફ ફોટોગ્રાફર' એ. રઝાકની મુલાકાત દરમિયાન, ભરબજારમાં આવેલા આંબલીનાં વૃક્ષો પર ગીધ જોયા. સાંજે ૪ વાગ્યે વૃક્ષ ઉપર ૬ તથા આકાશમાં વિહરતાં ૪ ગીધ જોવા મળ્યાં (તા. ૨-૧૧-૦૧નો પત્ર)

સુરેશ નાકરાણી
કુંકાવાવ

★★★

✽ શારદામંદિરના પ્રાંગણમાં ઘણાં વર્ષો સુધી ગીધનો વાસ રહ્યો. ઊંચાં વૃક્ષોની ટોચ ઉપર તેના માળા રહેતા. આજે એક પણ ગીધ વૃક્ષ પર જોવા મળતું નથી. શારદાનગર અને શારદા સોસાયટીનાં ઊંચાં વૃક્ષો ઉપર આજથી ત્રણ-ચાર વર્ષ પહેલાં માળા બાંધતાં અને બચ્ચાં ઉછેરતાં ગીધ જોવા મળતાં. આજે ત્યાં પણ ગીધ જોવા મળતાં નથી. જે વૃક્ષો પર ગીધ માળા કરતાં ત્યાં આજે સમડી માળા બાંધતી જોવા મળે છે.

દિનુભાઈ દવે

નિયામક, શારદામંદિર, અમદાવાદ

★★★

✽ તા. ૨૯-૫-૦૨ના રોજ રાજકોટ જિલ્લાના ઉપરયાળા ગામે સાંજે આંબલીના જૂના વૃક્ષ પર ૩૦ ગીધ રાતવાસા માટે ભેગાં થયેલાં જોવા મળેલ.

તુષાર સંઘાણી

૧, મારુતિનગર, એરોપ્લેમ રોડ, રાજકોટ

★★★

✽ તા. ૧૬-૧૧-૦૧ના દિવસે ગીર, છોડવણી નેસ પાસે ત્રણ ગીધ જોવા મળ્યાં.

ભાવેશ ત્રિવેદી
રાજકોટ

★★★

✽ તા. ૨૪-૧૨-૦૧ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ વાગે બેડીનાકા વિસ્તાર ઉપર પાંચ ગીધ જોયા જેમાં ત્રણ ગીધ સાવ નીચે ઊડતાં હતાં અને બે ગીધ ઊંચે ચકરાવો લેતાં હતાં. ઘણા સમય પછી રાજકોટમાં ગીધ જોવા મળ્યાનો આનંદ થયો.

✽ તા. ૧૩-૭-૦૨ના રોજ રાજુલા પાસે નદીમાં ૧૦ ગીધ જોયા. મારી સાથે શ્રી જયદેવ ધાધલ હતા.

ડૉ. પી.પી. મૂછડિયા

નવા ગાયત્રી મંદિર સામે, રાજુલા, જિ. અમરેલી-૩૬૫૫૪૦

★★★

✽ કચ્છમાં ગીધની નોંધ

૨૦-૧-૦૨ ખેરો (Scavenger Vulture) રતનાલ (તા. અંજાર) ૧, ૨૦-૧-૦૨ સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) નિંગાળ (તા. અંજાર) ૧, ૧૨-૧-૦૨ સફેદપીઠ ગીધ રવ-ડાવરી વચ્ચે (તા. રાંપર) ૧, ૧૨-૧-૦૨ બદામી ગીધ (Griffon Vulture) બાલાસર (તા. રાંપર) ૧.

શાંતિલાલ વરૂ

ભુજ

★★★

✽ અમદાવાદ ખાતે 'વલ્ચર વોચ'

એલ.ડી.આર્ટ્સ કોલેજ ખાતે, જૂના બીલ્ડીંગની વચ્ચે ખૂબ જ ઊંચું વૃક્ષ છે. આ વૃક્ષનો થડનો ભાગ જોવા માટે બીલ્ડીંગની અંદર જવું પડે છે. છેલ્લાં બે વર્ષ બાદ આ જગ્યાએ ફરીથી ગીધને બેસતાં અને રાતવાસો કરતાં નોંધ્યાં છે. વૃક્ષ બહુ જ જૂનું છે અને ગીધના બેસવાથી કોલેજના આગણામાં ચરક અને પીછાંનો ખૂબ જ કચરો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ઘણી વાસ પણ મારે છે. મે, જૂન અને જુલાઈ દરમિયાન મેં એક-જ વૃક્ષ ઉપર પક્ષીઓની નોંધ કરી છે. ઘણી વખત કાગડાઓ દ્વારા ગીધને હેરાન થતાં પણ જોયા છે. જુદી જુદી તારીખોએ ગીધની સંખ્યા નીચે મુજબ નોંધી.

૯-૫-૦૨ : ૮ ગીધ, ૯-૫-૦૨ : ૩૮ ગીધ, ૧૪-૫-૦૨ : ૪૫ ગીધ, ૧૫-૫-૦૨ : ૪૧ ગીધ, ૨૧-૫-૦૨ : ૩૬ ગીધ, ૨૫-૫-૦૨ : ૨ ગીધ, ૬-૬-૦૨ : ૩૧ ગીધ. જૂન અને જુલાઈમાં અલગ અલગ દિવસોએ ૨૫ થી ૪૫ ગીધ જોવા મળ્યાં.

→ ૧૩૨ ફૂટ રીંગ રોડ અંધજન મંડળની પાછળ યુનિ. ગ્રાઉન્ડમાં પાછળના ભાગમાં, ૧૫-૭-૦૨ના રોજ ૨૦ ગીધ જમીન ઉપર બેઠેલાં જોયા.

→ ૨૧-૫-૦૨ના રોજ ગાંધીઆશ્રમથી સાબરમતી સ્ટેશનના રસ્તે અલગ અલગ વૃક્ષો ઉપર ગીધ જોવા મળ્યાં. આશ્રમ : લીમડો - ૨ ગીધ, આશ્રમ : આસોપાલવ - ૧

ગીધ, પંચમહાલ ખાદી : લીમડો - ૧ ગીધ, સામે બીજો લીમડો - ૨ ગીધ, આર.ટી.ઓ. પાસે : લીમડો - ૨ ગીધ, ચીમનભાઈ બ્રીજ : લીમડો - ૧ ગીધ, સાબરમતી સ્ટેશન અંદર : લીમડો - ૨ ગીધ, આગળનો લીમડો - ૨ગીધ ૧ બચ્ચું, નીલગીરિ - ૭ ગીધ અને ચામાચીડિયા

→ લોગાર્ડન વિસ્તારમાંથી છેલ્લા બે માસથી એક પણ ગીધ દેખાતાં નથી.

કાર્તિક શાસ્ત્રી

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

★★★

પત્ર-સેતુ

શરદ, '૧૯૯' વિહંગ' પર ટિપ્પણી

હાલ હું 'વિહંગ'ના અગાઉના વર્ષોના જૂના અંક વાચું છું. 'વિહંગવલોકન' હોય, 'નિરીક્ષણ નોંધ' હોય, કે 'પત્ર સેતુ' હોય, એ અગાઉ વાંચી ગયા હોઈએ તો પણ ફરી વાર વાંચતાં કંટાળો ન આવે. આજ તો આ પ્રકાશનની ઉપયોગિતાની કસોટી છે, તેમ હું માનું છું. 'શરદ' ૧૯૯૯, અંક-૪ને ઉદાહરણ તરીકે લઉં તો, લવકુમાર ખાયરનો 'પક્ષી-સંરક્ષણમાં લોકોનું પ્રદાન' પરનો લેખ ઘણું ઘણું કંહી જાય છે. તો બીજી તરફ શ્રી નવનીતભાઈ ભટ્ટની 'શકરાનું પ્રજનન' પરની નિરીક્ષણ નોંધ વાંચતા અમુક સવાલો મારા મનમાં ઉઠ્યા. આ અથવા કોઈ પણ બીજા પક્ષીનો પાંખરવાનો સમય ગાળો બે મહિના લાંબો ન ચાલે ! જંતુનાશક દવાઓની જો વધુમાં વધુ અસર થતી હોય તો તે શિકારી પક્ષીઓ પર. દવાઓની અસરથી તેમનાં ઈંડાંના ઉપરના પડમાં કેલ્સિયમ ઘટી જતું હોય છે, જેને લીધે તે સહેલાઈથી કચડાઈ જાય યા ભાંગી જાય. આ રીતે એક વાર મુકેલાં ઈંડાંને નુકશાન થાય તો એ પક્ષી બીજી વાર ઈંડાં મૂકતું હોય છે. એ માટે તેને સંવનનની પ્રક્રિયામાંથી બીજી વાર પસાર થવું પડે, જેમાં ઓછામાં ઓછા બે મહિનાનો ગાળો સ્વાભાવિક રીતે રહે.

એ જ અંકમાં 'પત્ર સેતુ'માં શ્રી જુગલ કિશોર તિવારીએ 'કચ્છના પંખી જગત'માં તેમણે નોંધેલ વધારાની માહિતી છે. હું ધારું છું કે તેમનો પત્ર અંગ્રેજીમાં લખેલો હશે જેનો અનુવાદ કરેલ હશે. તેઓએ છારી ઢંઢ ('ઢંઢ' એટલે કચ્છી અને સિંધી ભાષામાં છીછરા પાણીનો ભરાવો યા સરોવર) પાસે આવેલ

કુલાય ગામમાં ચાર વરસ ગાળ્યા હતા. ઢંઢનું નામ બાજુમાં આવેલ છારી ગામ પરથી પડેલું છે. ૧૯૯૦થી

'૯૨ સુધી એ છીછરા પાણીનાં નિવાસી અને યાયાવર, જળચર અને સ્થળચર પંખીઓના, 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી' દ્વારા યોજવામાં આવેલ અભ્યાસમાં સર્વ શ્રી અસદ અક્ષર અને તિવારીએ વૈજ્ઞાનિકો તરીકે ભાગ લીધો. ત્યાર બાદ, ૧૯૯૨ થી ૧૯૯૪ સુધી ડૉ. અસદ રહેમાનીના માર્ગદર્શન હેઠળ શ્રી તિવારી, કુલાયમાં વધુ બે વર્ષ ઘાસિયા જમીન અને તેમાં મળતી પક્ષીઓ સહિતની જીવસૃષ્ટિનો અભ્યાસ કર્યો. આ રીતે ચાર વર્ષ સુધી તિવારીને ત્યાં રહેવાનો મોકો મળ્યો હતો. એ સમય ગાળામાં તેમને અમુક રસપ્રદ પંખી વિશેની માહિતી મળી હતી. ત્યાર બાદ, અબડાસા ખાતેના સાંધી સિમેન્ટ ઉદ્યોગમાં તેઓ જોડાયા હતા અને હાલ તે એરિટ્રિયા ખાતે વૈજ્ઞાનિક તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે.

જે કચ્છના નાના રણમાં મોટી વાબગલી (Caspian Tern)ની માળા વસાહતનો તિવારીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વસાહતની તે પહેલાં, વાંકાનેરના ડૉ. મ.કુ. રણજીત સિંહજીએ શોધ કરેલ હતી, પરંતુ તે સમયે એ વાબગલીનું પ્રજનન પૂરું થયેલું હતું અને મરેલાં સૂકાં બચ્ચાં તથા ઈંડાંનાં કાચલાં શેષ બચ્ચાં હતાં. એ ઈંડાંનાં કાચલાં બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીમાં દરિયાઈ પક્ષીના ઈંડાં સાથે ડૉ. તેજ મુંડકૂરે સરખાવતાં, એ માલૂમ થયું કે, તે મોટી વાબગલીના ઈંડાંના અવશેષો હતાં. પણ પ્રજનન ચાલુ હોય તેવા સમયની પહેલી

શોધનો યશ સર્વ શ્રી તિવારી, વરૂ તથા મજિઠિયાને ફાળે જાય છે. ડો. રણજીતસિંહજી, નાના રણની મુલાકાત બાદ સીધા ભુજ પધારેલ અને મને તે તૂટેલાં ઈંડાં બતાવ્યા ત્યારે મેં એ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલ કે, તે કોઈ ધોમડા (Gull) યા વાબગલી (Tern) ના ઈંડાં હોવા જોઈએ.

શ્રી તિવારીએ બીજાં પક્ષીઓ પર પણ રસપ્રદ વિગતો આપી છે. તેમાં થોડી વધુ પૂરક માહિતી આપવાનો મારો આશય છે. તેમણે ૧૯૮૦માં છારી ઢંઢ પાસે ગાજહંસ જોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગાજહંસ (Grey-lag Goose) એ સ્થળમાં લગભગ ૬૦ કે ૭૦ વર્ષ બાદ નોંધાયું હતું. અગાઉ હજારોની સંખ્યામાં ઢંઢ પર આ પક્ષીઓ આવતાં અને કાળક્રમે તે ઓછાં થતાં ગયાં. આખરે તેમનું આગમન બંધ થયું. આ જળચર પક્ષી મુખ્યત્વે પાણીની બહાર નીકળીને ખોરાક મેળવે છે. જ્યારે ગાજહંસ વધારે સંખ્યામાં હોય ત્યારે તે સમૂહમાં રહેતાં હોય છે. આ કિસ્સામાં એકલું પક્ષી હોવાથી તે કુંજના ટોળામાં ભળી ગયું. આ પણ પક્ષીઓની ખાસિયતના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ એક રસપ્રદ બીના લેખાય.

‘વિહંગ’ના એ જ અંકમાં પાના નં-૮ પર ‘નિરીક્ષણ નોંધ’માં તિવારીએ તેમણે કચ્છમાં દશ વર્ષ સુધી કરેલ તુરૂમ્તી (Redheaded Merlin)ના અભ્યાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કચ્છમાં હવે ગાંડા બાવળ સિવાય ગીચ ઝાડી ક્યાંય રહી નથી. મારા અનુભવ પ્રમાણે આ શિકારી પક્ષી, છૂટીછવાયી ઝાડી ઉપરાંત ખુલ્લી જમીન અથવા જ્યાં ઘણી ઓછી ઝાડી હોય ત્યાં પણ રહી શકે છે. આમલી અને દેશી બાવળ ઉપરાંત, ખીજડા પર પણ મેં તેના માળા જોયા છે. બનતા સુધી કોઈ પણ પક્ષી ગાંડા બાવળ પર માળા બાંધવાનું ટાળે છે, પરંતુ હાલનાં વરસોમાં ગાંડા બાવળનો વ્યાપ એટલો બધો વધી ગયો છે કે તેની ઉપર મેં કાગડા અને દેશી ગરૂડ (Tawny Eagle)ના માળા જોયા છે. બન્નીમાં, છારી ઢંઢની ઉત્તરે આવેલાં છછલા ગામ પાસે દેશી બાવળનાં મોટાં જૂનાં ઝાડ છે. તેમાં તુરૂમ્તી ઉપરાંત, દેશી ગરૂડ અને ગીધ (White-backed Vulture) પણ માળા કરે છે. અગાઉ બન્નીના ઝીલો (વસાહતો) આસપાસ દેશી બાવળની સદીઓ જૂની ઝાડી હતી, જે આઝાદી બાદ વ્યાપક પ્રમાણમાં કપાઈ ગઈ. હવે તો તેના અવશેષ માત્ર જોવા મળે છે. તેવી જ હાલત હાલ ગીધોની થઈ છે.

તુરૂમ્તી વિશે એક બીજી વાત, આ લખું છું ત્યારે યાદ આવી ગઈ. લખપત તાલુકામાં અમારા ઈષ્ટદેવી આશાપુરાજી માતાજીનું સ્થાન માતાના મડમાં આવેલ છે. ત્યાં કચ્છના રાજ્યપરિવારનું રહેણાંકનું મકાન આવેલું છે. એ જૂની ઢબના મકાનની આગળની ખુલ્લી ઓસરીમાં, ભીંતમાં, લાકડાની

ખીંટીઓ (ખીલીઓ) છે. તેમાંની એક પર લગભગ ૧૯૬૦ના દાયકામાં દરરોજ સાંજે સૂર્યાસ્તના સમયે એક તુરૂમ્તી આવીને બેસતી અને રાતવાસો એ ખીલી પર કરતી. એ મકાનના આંગણામાં એક ઊંચું પીપળાનું વૃક્ષ અને તેથી નાનો વડલો છે, પરંતુ તેના પર તે પક્ષી બેસવાને બદલે મકાનની ખીલી પર તેણે પસંદગી ઢોળી. પંખી જગતની આવી ખાસિયતોમાં આપણને વિચિત્રતા ભાસે પણ તેની પાછળ પણ કંઈ કારણ હોય, જે ઘણી વાર આપણી સમજથી પર હોય છે. આ કિસ્સાનો આજે વિચાર કરતાં હું એ અનુમાન કરું છું કે, શક્ય છે કે એ પીપળા પર તે શિકારી પક્ષીનો માળો હોય જેમાં માદા પક્ષી બેસતું હશે અને નર પક્ષી મકાનમાં રાતવાસો કરતું હશે. પંખીઓની ખાસિયતો અને વિચિત્રતાઓ ઉપર તો એક આખું પુસ્તક લખી શકાય.

મ.કુ. હિંમતસિંહજી

જ્યુબિલિ ગ્રાઉન્ડ, ભુજ, કચ્છ

★★★

વડીલ તરીકે એક ઠપકો

પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ, સારા મિત્રો સાથે સુંદર વાતાવરણમાં સમય પસાર કરવાથી અનેકગણો વધે છે. સોમવાર અને મંગળવાર, ૪થી અને ૫મી માર્ચે મને આ વાતનો અનુભવ થયો. ૪થી એ સવારે, ડો. દિલીપ વ્યાસની સાથે હું બેટથી પોરબંદર આવ્યો. રસ્તામાં, વિસાવડા ગામના તળાવ ઉપર હજારોની સંખ્યામાં કરકરા (Demoiselle Crane) નાં ટોળાં ચકરાવે ચઢેલાં દૂરથી નજરે થયાં. બધાં પક્ષીઓ આ મીઠાં પાણીનાં સ્રોત પર ઊતરતાં હતાં અને તળાવની પાળ પરથી પાણી તરફ ઊતર્યા ત્યારે મારા વરસોના પક્ષીનિરીક્ષણનાં યાદગાર સ્મરણોમાં એક ઉમેરો થયો. દિલીપના ઉત્સાહે મારા આનંદમાં વધારો કર્યો. આ અનેરું દૃશ્ય નિહાળતા જોઈ ગામની અમૂક વ્યક્તિઓ અમારી સાથે જોડાઈ અને કેમકે આ તેઓ માટે રોજિંદુ દૃશ્ય હતું, તેનો આનંદ અને ગૌરવ તેમનાં મોં પર સ્પષ્ટ વર્તાતાં હતાં. અગાઉના ‘વિહંગ’માં સ્નેહલ પટેલે કરકરાના ટોળાની ઉત્સાહભરેલ વાત લખેલ, તે આજ તળાવની હશે.

પોરબંદર પહોંચ્યા ત્યારે ભરત રૂઘાણી અને બીજા મિત્રો મળવા આવ્યા. ભરતને ખાસ ઠપકો આપવો હતો. તેણે લીધેલ ત્રણ જાતની ખલિલી (Curtlew)ના ફોટા મારા સૂચન પ્રમાણે મુંબઈ મોકલેલ નહી. ખલિલીની બે જાતોથી તો આપણે બધા પરિચિત છીએ, પણ ભરત પાસે એક દેખીતી ત્રીજી જાતની ખલિલીની સ્પષ્ટ તસવીર હતી. આ ખલિલી ‘SLENDERBILLED CURLEW’ હોવાની શક્યતા મને

લાગેલી, જે પક્ષીની ઉપસ્થિતિની જાણ બધાં પક્ષીનિરીક્ષકોને થવી જ જોઈએ અને તેની નોંધણીનો યશ ભરતને મળવો જ જોઈએ. આવી અગત્યની બાબતમાં તે ઢીલ કેમ કરતો હતો તેનો ખ્યાલ થોડા સમયમાં આવ્યો. જે કારણસર ભરત આ તસવીર મોકલતા વિલંબ કરતો તે દુઃખદ વાત છે; જેના પર ગુજરાતના પક્ષીનિરીક્ષકોમાં એક મોવડીના આધારે મારે મંતવ્ય આપવું જરૂરી છે. આપણાં મિત્રોમાં આવું ન બને તેની જવાબદારી આપણાં બધાની છે.

ભરતની બીજી તસવીર જોતાં નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) નાં ઈંડાં અને બચ્ચાં સાથેની માળાની તસવીર જોઈ. આ ક્યાં લીધી તે પ્રશ્નના જવાબમાં જાણ થઈ કે તે ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યમાં ભરતે લીધેલ અને ત્યાંના અધિકારીને ઓળખ આપેલ. આ પ્રજનનનો અહેવાલ 'વિહંગ'માં પ્રકાશિત થયેલ. તે પહેલાં બકુલભાઈએ, જામનગરથી પરત થયા કે તરત જ મને જાણ કરેલ. ભરતનો કોઈ ઉલ્લેખ હતો નહીં ! અભયારણ્યના અધિકારીએ જશ લેવા ખાતર બકુલભાઈ અને વનરક્ષક વોરાને રજુઆત એવી કરી, લાગે છે કે તેણે પોતે જ આ નોંધપાત્ર પ્રજનન ગોત્યું. આવી અનૈતિક વાતોના કારણે આપણા બધામાં ઉમંગ અને ઉત્સાહ માર્યો જાય છે. વનઅધિકારીઓ એ સમજવું જરૂરી છે કે, પોતાની કારકીર્દિ પર લાંછન લાગે છે અને અડચણો ઊભી થાય છે.

પાંચમીએ ભાણવડથી મારો ભાણો, જયદેવ (સાહેબ), અને તેની સાથે બીજા બે વકીલ મિત્રો જોડાયા. અનેક પક્ષીઓ જોયા, જેની વિગતો સાથે રહેલ મિત્રો લખે તેમ ઈચ્છું. મારે એટલું જ લખવાનું કે પોરબંદરની ખાડીમાં ભરતે અમને આ નવી ખલિલી બતાવી ! ખૂબ નજીકથી જોઈ. હું ઈચ્છું કે, 'વિહંગ'માં આ ખલિલીની તસવીર પ્રકાશિત થાય, ભરતને પ્રશંસા મળે, સાથે સાથે, SLENDERBILLED CURLEW નો ગુજરાતની પક્ષી નોંધમાં ઉમેરો થાય અને 'વિહંગ' મિત્રો ગુજરાતી નામો સૂચવે.

લલકુમાર ખાયર

૬૪૬, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૨

★★★

 Need For Integrity 30-10-2001

VIHANG No. 14 has just arrived. Actually you had personally delivered me a copy several days back and I had expressed my admiration for a very attractive publication. You have hit upon an ideal format - simple, and readerfriendly. Congratulations ! The drawings inside are great

and it came as a delight to learn that you are the artist.

I had thought of not making any comment on this issue, but reading Himmatsinhji's letter makes me want to underscore the need for maintaining one's integrity. Both he and I had established our reputations as birdwatchers very, very early in life. Our identifications were accepted by BNHS, though yes, there were Dharma - kumarsinhji and Humayun Abdulali who wanted 'proof'. When I had reported the Whitebellied Minivet at Hingolgadh - the first for Saurashtra, Dharmakumarsinhji (Bapa Saheb) scoffed the claim and demanded a specimen. Instead, it gave me the greatest satisfaction to make him sit in a hide to photograph his first Whitebellied Minivet, when he next visited us ! It was also my pleasure to induce him to go up to a flock of Crab Plovers out on the edge of the incoming tide near Ghogha. He passed them off for gulls and terns - which they well may have been but for the characteristic clanging calls. He had lost his hearing and used a hearing aid. I believe he counted 200 Crab Plovers in the subsequent photographs - the first of the species if I am not wrong.

Recognising birds from their calls brings me to Himmatsinhji's letter. The Longtailed Minivet *P. ethologus* also has a very musical double "wheet - tweet". As for the " a finch like djib-djib and tit - like chatter when flying along the tree tops !" clearly indicates the paucity of careful rendering of our bird calls. Of course, the calls of the Scarlet Minivet, the Longtailed Minivet and the Shortbilled Minivet though being superficially similar would vary in quality which only familiarity with the callers would help identify. Himmatsinhji's note was printed in the journal of BNHS just as my note on the Trogon was accepted in my list of Gharwal birds. We were not questioned.

I well remember the acid comment by uncle Bapa on my note on Himmatsinhji's records. In times when we can not substantiate identifications with specimens, we must attempt to get some other birdwatcher to corroborate our identification or better still make careful notes on the bird's behaviour and characteristic markings. It was detailed observations on a Thrush by Lalsinhbhai which permitted me to identify a

'strange' thrush for him. I prepared a note for the journal of his recording the Eyebrowed Thrush *Turdus obscurus*, in Porbandar. The note was accepted by BNHS. If you do not have time to stop and make careful jottings specially when there is no one knowledgeable with you to corroborate, the heavens will not fall by not going in to print. For instance, in my garden in Manali I saw three thrush sized birds which I believe were Green Cochoa (*Cochoa viridis*), but the light was bad, the birds were adept at hiding among the leaves and I had no field glasses. This species has been recorded from further east. I know my identification is correct, but its recording can wait.

While I am on this contentious issue, for the younger friends, I may refer them to Krys Kazmierczak's 'A Field Guide to the Birds of India'. This is perhaps the best illustrated field guide of our region. Turn to plate 64 and notice how very similar *P. flammeus*, *P. ethologus* and *P. brevirostris* are. In fact the next time *P. ethologus* visits me in Manali, I will give it a second, more intense scrutiny in the hope that it might be *P. brevirostris*!

You have repeatedly asked me to write on my experiences with older birdwatchers and perhaps an incident in keeping with books and setting records straight might be appropriate. I had gone for birdwatching in the Borivli Park outside Mumbai with a dear friend. We were drawn to a pair of Blackheaded Orioles, the male bird singing and posturing while his mate was busy constructing a nest. The sexes could be clearly separated; the male being richly golden yellow, the female lacking gold. Our knowledge from bird books had made us believe that sexes in this oriole are similar. Just then Humayun Abdulali came along and I drew his attention to the colour differences. Next day, at the BNHS he pulled out all the specimens of the oriole. We segregated the duller birds from the brighter ones and then checked the recorded sexes. Hey! Presto! the sexes were different, a fact not recorded in earlier literature! Humayun asked me to prepare a note on the finding for the journal. So much then for authenticity. Younger birdwatchers will be heartened by a story Salim Ali told me.

Examining skins of Greater Racket-tailed Drongo's *Dicrurus paradiseus*, he found the rachis of the elongated tail extensions were twisted so that the rackets were formed by the inner webs! When Salim reported this to correct earlier beliefs, he was scoffed at by no less than the highly reputed Hugh Whistler then holding sway in the Bird Room of the Albert and Victoria Museum of Natural History in London. His discovery was later corroborated and Hugh Whistler passed on part of his extensive bird skin collection to be studied by Salim Ali. So, I would be more than happy to have the Black and Orange Flycatcher of the Nilgiris fleeting about in the Shoolpaneshwar jungles; the bird's confirmed presence would make compulsions greater than ever to strictly protect this forest, but we do not want our birdwatchers' reputations to be questioned just when we are poised for an ornithological renaissance in Gujarat.

Lavkumar Khachar

646, Vastunirman, Gandhinagar-382022

Correction

(8-3-2002)

I returned to Gandhinagar today morning and saw the winter 2002 issue of VIHANG. I must congratulate you on the format and the progressively readerfriendly publication.

After a rather cursory look over, I noticed one glaring slip up which kindly get corrected in the subsequent issue - page 6, Mukesh Bhatt's note on the Kachchh Bustards, the 'Indian Sandgrouse' in paranthesis should read 'Indian Courser'.

It gives me a pleasure to have confirmed the identity of the slenderbilled curlew at Porbandar.

I have asked Bharat Rughani to send photographs to BNHS and to VIHANG. He also has photographs of a Spoonbilled Sandpiper. Gujarati names will need to be coined for both these birds. Readers might send in suggestions.

Lavkumar Khachar

646, Vastunirman, Gandhinagar-382022

About GBW and Iora

My spotting the Great Black Woodpeker

has caught the eyes of the VIPs ! They want more details. It was 7th Aug '00; time, midnight. One point which surprised me was that it was found in the bushes very low. When I Flushed it out what I saw was GBW only. I asked you because I had seen this woodpeker where it is not naturally found. I had seen this woodpeker last year also in the sanctuary near by and there also it was moving in the small cashewnut trees. Both the times it was very much low !! May be both the places were very quiet, no hustle bustle, no one around.

Reading Mr. Thakkar's observation of the mating display of Yellowcheeked Tit, reminds me of that April afternoon in Lonawala's garden few years back, when I was enjoying, the sight of a beautiful male Yellowbacked Sunbird. As you know it is difficult to find them steady at one spot. There I was

lucky, for it was resting, perching to be exact and showed himself from all the angles, not forgetting his yellow back to seal the identification mark. Then from the, corner of my eyes, I saw one yellow fluffed ball going up and then fall down. I kept on watching it again and again wonderstruck. Then suddenly I realised that I was watching the male lora on a mating spree !! I had read shri Zaffar Futehally 's notes long back describing it so well. I had never imagined I would see such a beautiful sight ever !! So the point is that even Yellowcheeked Tit has similar mating habits or was it an lora mistaken for Yellowcheeked Tit ?

Bindu Kapadia

Soni House, Opp. T.V. Tower, Thaltej Road, Ahmedabad

અગત્યનાં પક્ષીધામો (આઈ. બી. એ. પ્રોગ્રામ)

પ્રસ્તાવના

આપણા દેશમાં જૈવિક વૈવિધ્ય (Biodiversity) વિપુલ પ્રમાણમાં છે. પ્રજનન કરતાં, શિયાળો ગાળતાં તથા વટેમાર્ગુ, એમ બધાં પક્ષીઓને ગણતરીમાં લઈએ તો આપણા દેશમાં ૧૨૨૦ જાતિનાં પક્ષીઓ, વિવિધ પ્રકારનાં કુદરતી, આંશિક કુદરતી કે શહેરી વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. (Manakadan R. & Pittie A. : 2001, The Official Checklist of Bird Names of the Indian Subcontinent, Buceros Vol. 6 No.1)

દેશમાં અત્યારે ૭૫ પ્રાકૃતિક ઉદ્યાનો, ૪૪૭ વન્યપ્રાણી અભયારણ્યો, ૨૨ 'પ્રોજેક્ટ ટાઈગર' વિસ્તારો તથા ૮ બાયોસ્ફીયર રીઝર્વ (Biosphere reserves)નું જાળું છે, જે દેશનો ૪.૬% જેટલો જમીનનો ભાગ બનાવે છે. આ ઉપરાંત કાયદાકીય રીતે રક્ષિત ન હોય તેવા પણ મોટા વિસ્તારોમાં બહોળું જૈવિક વૈવિધ્ય પથરાયેલું છે.

પણ વધતી જતી વસ્તીના દબાણ અને બેજવાબદાર, બીનસાતત્યપૂર્ણ રીતે થતા વિકાસના અભિગમને લીધે વન્યજીવોનાં ઘણાં રહેઠાણો તથા પશુ-પંખીઓની અનેક જાતિઓને અસર પહોંચી છે અને તેમાંનાં ઘણાં અદૃશ્ય થવા માંડ્યાં છે.

ચાવીરૂપ વિસ્તારોને જુદાં તારવી, ક્યાં તો તેમને રક્ષિત વિસ્તારોનો દરજ્જો આપીને ંથવા સ્વનિર્ભર(Sustained) જમીન-ઉપયોગ(Landuse Policy)ના અમલીકરણને પ્રોત્સાહિત કરીને, પક્ષીઓની ઘણી જાતિઓને આપણે

અસરકારક રીતે સંરક્ષિત કરી શકીએ.

પશુ-પક્ષીની જાતિનું લુપ્ત થવું એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે, પણ અશ્મિઓનો ઈતિહાસ એમ દર્શાવે છે કે, દર સો વર્ષે, પક્ષીની સરેરાશ એક જાતિ લુપ્ત થાય છે, જ્યારે છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષમાં લુપ્ત થવાનો દર ૪૦ ગણો વધારે નોંધાયો છે! આવતી સદીમાં દર આઠે એક પક્ષી આ લુપ્ત થતાં પક્ષીઓની યાદીમાં સમાઈ શકે તેમ છે! લુપ્ત થવાની પ્રક્રિયાનું જો સૌથી અગત્યનું પરિબળ હોય તો તે વન્યજીવોનાં રહેઠાણોની દુર્દશા તથા નાશ. (BirdLife International 2001, 'Threatened Birds of Asia': The BirdLife International Red Data Book, BirdLife International, Cambridge, UK)

આઈ.બી.એ. કાર્યક્રમ શું છે ?

દેખીતું છે કે, પક્ષી બચાવવાં હોય તો તેનાં રહેઠાણો બચાવવાં જોઈએ. 'બર્ડલાઈફ ઈન્ટરનેશનલ', આઈ.બી.એ. (ઈમ્પોર્ટન્ટ બર્ડ એરિયાઝ, અગત્યનાં પક્ષીધામો) કાર્યક્રમ અંતર્ગત આવા પ્રતિનિધિરૂપ વિસ્તારો જુદાં તારવવાનું કાર્ય કરશે. 'બર્ડ લાઈફ ઈન્ટરનેશનલ' એ જુદી જુદી અનેક સંસ્થાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે રચાયેલી સંસ્થા છે. ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ બી.એન.એચ.એસ. કરે છે, જે આ કાર્યક્રમને ભારતમાં કાર્યરત કરવામાં સહયોગ આપશે. આઈ.બી.એ. કાર્યક્રમને લાગુ કરવા માટે બી.એન.એચ.એસ. દ્વારા આઈ.બી.સી.એન. (Indian Bird Conservation Network) નામની એક પાંખ ખોલવામાં આવી છે. ભારતના

આઈ.બી.એ. કાર્યક્રમને નાણાંકીય સહાય, યુ.કે. સ્થિત આર.એસ. પી. બી. (Royal Society for Protection of Birds) કરશે.

આઈ.બી.એ., પક્ષીસંરક્ષણની દૃષ્ટિએ આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધરાવતી જગ્યાઓ હશે. આ કાર્યક્રમ હેઠળ સંયુક્ત રીતે અને વ્યાપક પ્રયાસ હાથ ધરાશે, જેથી આ વિસ્તારો અને ત્યાંની જીવસૃષ્ટિને બચાવી શકાય અને એ રીતે અત્યારે કાયદેસર રીતે જે રક્ષિત વિસ્તારો છે તેના સંરક્ષણને પણ ટેકો મળે. આ કાર્યક્રમથી મહત્ત્વની પક્ષી જાતિઓ તથા તેમનાં રહેઠાણો અંગેની માહિતી ભેગી કરાશે, તેનો પ્રચાર કરાશે અને એ રીતે આ બાબતે જનજાગૃતિ ઊભી થશે. પક્ષીસંરક્ષણની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં વિસ્તારો (IBA) ની અંદર તથા તેની આસપાસ વસતાં લોકોની સંડોવણી, આ કાર્યક્રમની સફળતા માટે ખૂબ જ આવશ્યક બની રહેશે.

પક્ષીઓની ઉપસ્થિતિ સમગ્રતઃ જૈવિક વૈવિધ્યનું પ્રમાણ છે અને એ રીતે જોતાં આ કાર્યક્રમ હેઠળ અન્ય પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિને પણ સંરક્ષણ મળશે.

આઈ.બી.એ. કાર્યક્રમની એક મર્યાદા એ છે કે તેનો અભિગમ સ્થળલક્ષી છે. સ્થળલક્ષી અભિગમ (Sitebased approach) જે જાતિઓને માટે અનુકૂળ છે તેઓને જ આ કાર્યક્રમ લાભદાયી રહેશે. ગીધ કે સારસ જેવી વ્યાપક પક્ષી-જાતિઓને આ કાર્યક્રમ મદદરૂપ નહીં થઈ શકે.

આઈ.બી.એ. કોને કહીશું ?

આઈ.બી.એ.માં સમાવિષ્ટ થવા જે- તે સ્થળ વૈશ્વિક સ્તરે સ્વીકૃત જુદાં જુદાં ચાર ધોરણો (Criteria) માંથી એક યા વધુ યોગ્યતા, ધારણ કરતું હોવું જોઈએ.

હ તે સ્થળ, Red Data Book (R D B) ની યાદીમાં સમાવિષ્ટ પક્ષી-જાતિ(Globally Threatend Species)ની નોંધપાત્ર વસ્તી ધરાવતું હોય.

હ મર્યાદિત વિસ્તારમાં જ જોવા મળતી હોય તેવી પક્ષી-જાતિઓ ધરાવતો પ્રદેશ-વિસ્તાર (Restricted Range speceis).

હ એવી પક્ષીજાતિઓની વસ્તી ધરાવતો પ્રદેશ, જે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારના જૈવિકખંડ (Biome)માં જ જોવા મળતી હોય.

હ બહુ મોટી સંખ્યામાં પક્ષીઓ એકઠાં થતાં હોય તેવાં સ્થળો.

આઈ.બી.એ. નક્કી કરવા માટેનાં આ ધોરણો સહેલાં અને છતાં સ્પષ્ટ છે, જેથી તે પ્રથે જ સરખી રીતે લાગુ પાડી

શકાય તેમ છે. આ યોગ્યતાના માપદંડને લીધે, આંતરરાષ્ટ્રીય પક્ષીસંરક્ષણ ઝુંબેશની દૃષ્ટિએ આપણે આઈ.બી.એ.ની મહત્તાને વિશ્વાસપૂર્વક સ્થાપિત કરી શકીએ છીએ. આ માપદંડને લીધે એક સાતત્ય જળવાય છે અને વૈશ્વિક સ્તરે આવા વિસ્તારોની આપણે તુલના કરી શકીએ છીએ.

કાર્ય પધ્ધતિ :

- હ જરૂરી ઉપલબ્ધ સાહિત્ય ભેગું કરવું
- હ તજજ્ઞો, પક્ષીનિરીક્ષકો, વનખાતાના અધિકારીઓ વગેરે સાથે મળી બી.એન.એચ. એસ તથા આઈ.બી.સી. એન. ના નેજા હેઠળ કાર્યશાળાઓ આયોજિત કરી, વધુ માહિતી એકઠી કરવી. અગત્યનાં સ્થળો જુદાં તારવવાં. ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં જરૂરી સુધારા વધારા કરવા.
- હ જરૂરી હોય ત્યાં સર્વેક્ષણ કરવું.
- હ પક્ષીગણતરી અંગે તાલીમ-કાર્યશાળાઓ યોજવી.
- હ તારવેલી માહિતીને આઈ.બી.સી.એન.ના સભ્યોમાં વહેંચવી.
- હ આઈ.બી.એ. જગ્યાઓ તથા પક્ષીની જાતિઓ અંગે એક સૂચિ (inventory) તૈયાર કરવી.
- હ સામાન્ય જન સુધી આ અંગે જાગૃતિ ઊભી કરવી તથા તેમની ભાગીદારી માટે પ્રયત્ન કરવો.

તમે કઈ રીતે ભાગ લઈ શકો ?

► તમે આઈ.બી.સી.એન.ના સભ્ય બની શકો. ગુજરાત રાજ્ય ખાતે આઈ.બી.સી.એન.ના સંયોજક શ્રી લવકુમાર ખાચર છે. તેમને આ ક્ષેત્રમાં આપના રસ અંગે તથા આ ક્ષેત્રમાં આપે કરેલા પ્રદાન અંગે જાણ કરતાં, આઈ.બી.સી.એન. મારફતે આપને એક ફોર્મ મોકલવામાં આવશે. સભ્ય ફી વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦ સાથે તે ફોર્મ ભરીને મોકલતાં તમે સભ્ય થઈ શકશો. સભ્યોને 'મીસ્ટનેટ' પત્રિકા દ્વારા આ પ્રવૃત્તિ અંગે જાણકારી આપવામાં આવે છે.

► જો આપને કોઈ સ્થળ આઈ.બી.એ. માટે પાત્રતા ધરાવતું લાગે, તો ત્યાંનાં પક્ષીઓની યાદી અને તેની યોગ્યતા માટેનાં કારણો સાથેની માહિતી નીચેના સરનામે મોકલી શકો.

ડૉ. અસદ રહેમાની, સુપ્રિયા ઝુનઝુનવાલા
આઈ.બી.સી.એન. C/o બી.એન.એચ.એસ.

(મીસ્ટનેટ વોલ્યુમ ૩ અંક ૨ માંથી સંક્ષિપ્ત અનુવાદ: ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી)

★★★

મ.કુ.હિંમતસિંહજીની હલખે

ગુજરાતમાં ઘોરડની ઉપસ્થિતિ

એક સમયે આપણા દેશમાં ઘોરડ (Great Indian Bustard), પૂર્વના અમુક ભાગોથી પશ્ચિમ સુધી અને ઉત્તરમાં પંજાબ, હરિયાણા, સિંધથી હૈદરાબાદ, મૈસુર અને કેરાલા સુધી જોવામાં આવતાં. શિયાળામાં આ પક્ષી ઘણી વાર સમૂહમાં રહે છે અને અગાઉ ૧૦-૧૨ થી ૩૦ કરતાં વધુ સંખ્યામાં તે નોંધાયેલાં હતાં. હિંદમાં અંગ્રેજોના આગમન સાથે છરાની બંદૂકો (Shotguns) નો વપરાશ વધતો ગયો. અંગ્રેજો ઉપરાંત, રાજા મહારાજા, નવાબો અને જમીનદાર વર્ગ પાસે એ આધુનિક હથિયારો આવવા માંડ્યાં, જેના વડે મોટા પાયે જંગલી જાનવરો અને પક્ષીઓનો સંહાર શરૂ થયો. તેથી એ જીવોની સંખ્યા સર્વત્ર ઘટતી ચાલી. જે પક્ષીઓ વધુ સંખ્યામાં ઈંડાં મૂકે તે બચ્યાં પરંતુ, ઘોરડ પક્ષીનું એક જ ઈંડું હોય છે, તેથી તે ઘણાં રાજ્યોમાંથી લુપ્ત થવાની સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યું. અંગ્રેજોના શાસન નીચેના પ્રાંતોમાં અને દેશી રાજ્યોમાં આખરે વનસંપતિના બચાવ માટે નિયંત્રણો મૂકાતાં ગયાં અને અમુક સંખ્યામાં ઘોરડ બચી ગયાં. લગભગ વીસ વરસ અગાઉ જે પક્ષીઓ પર લુપ્ત થવાનો ખતરો તોળાઈ રહ્યો હતો (endangered species), તેમના બારામાં સ્વ. ડૉ. સલીમ અલીના વડપણ તળે એક અભ્યાસ શરૂ કરવામાં આવ્યો. આ અભ્યાસ હેઠળ ઘોરડ, બેંગાલ ફ્લોરિકન અને ખડમોર (Lesser Florican) આવરી લેવાયાં. તે માટે ડૉ. અસદ રહેમાની અને ડૉ. રવિશંકરનૂને મુખ્ય વૈજ્ઞાનિકો તરીકેની જવાબદારી સોંપવામાં આવી. તેમના પ્રાથમિક સંશોધનના અહેવાલો પ્રસિદ્ધ થયા. આ સંશોધનના આધારે એ પક્ષીઓને બચાવવા માટેના ઉપાયો જે તે લાગતાં વળગતાં રાજ્યોને સૂચવવામાં આવ્યા.

આ લેખ ઘોરડ વિશે છે, તેથી તે વિષય પર મારી પાસે જે માહિતી છે તે અહીં રજૂ કરવાની કોશિષ કરીશ. સંશોધનના અંતે એ ફલિત થયું કે, હવે આ પક્ષી ફક્ત આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. હાલ, વધારેમાં વધારે તેની સંખ્યા રાજસ્થાનના ડિઝર્ટ નેશનલ પાર્ક માં જોવા મળે છે. બીજાં રાજ્યોમાં તે ઘણી ઓછી સંખ્યામાં નોંધાયેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં અને આંધ્રમાં તેના માટે અભયારણ્યો જાહેર કરવામાં આવ્યા બાદ, સ્થિતિ કંઈક સુધરી છે પરંતુ, મહારાષ્ટ્ર સિવાય બીજે, અમુક કારણો, જેવાં કે, ત્યાં થતો ઘાસિયા જમીનોનો ચરિયાણ તરીકે ઉપયોગ ઈત્યાદિથી તે પૂર્ણ તથા સંતોષકારક લેખી ન શકાય. ગુજરાતનો વિચાર કરીએ તો સૌરાષ્ટ્રમાં હવે તેની સંખ્યા નહિવત્ છે. ફક્ત કચ્છમાં તે પશ્ચિમ તરફ જોવામાં આવે છે.

કચ્છ વિશે જણાવું તો, છેલ્લી અડધી સદીમાં ૧૯૫૦

થી ૧૯૬૦ના

દસ વરસના

ગાળા દરમિયાન ઓછી વસ્તી સંખ્યામાં ઘોરડ, ભચાઉ, અંજાર, ભુજ, નખગાણા, માંડવી, અબડાસા અને લખપત તાલુકાઓમાં નોંધાયેલાં હતાં. તેમનું મોટા ભાગનું પ્રજનન બન્ની અને અબડાસા - લખપતની ઘાસિયા જમીનોમાં ખાસ કરીને ચોમાસામાં થતું. આમ તો તેની શરૂઆત એપ્રિલ/મે માસથી થતી હોય છે, પણ આ પક્ષીને નિયમિત રીતે પીવા માટેના પાણીની જરૂર રહે અને બન્ની જેવા ઘાસના વિશાળ વિસ્તારમાં પાણી સુકાઈ જાય તેથી વરસાદ વરસે ત્યાર બાદ, એ પક્ષી બન્નીમાં પ્રવેશતો. તે સમયે કચ્છમાં આશરે એકસોની આસપાસ આ પક્ષીની સંખ્યા હશે, તેમ મારો અંદાજ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો તેથીયે વધારે તેની વસ્તી હતી. લગભગ ૧૯૪૦ના દાયકામાં મારા ભાઈ મ.કુ. ફતેહસિંહજીએ પોરબંદર અને જામનગર વચ્ચે એક સ્થળે ૨૧ ઘોરડનું ટોળું નોંધ્યું હતું.

બન્ની અને અબડાસાની ઘાસિયા જમીનમાં ચોમાસા દરમિયાન ખડમોરની પણ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળતી. એક બીજી રસપ્રદ માહિતી અહીં આપી દઉં.

કચ્છમાં કાળા તેતરની સારી સંખ્યા હતી. સારા પ્રમાણમાં વરસાદ હોય તેવાં વરસોમાં આ તેતર મોટી સંખ્યામાં બન્નીમાં પ્રજનન કરવા માટે સ્થળાંતર કરતાં. આ કુળના તેતરનું આ પ્રકારનું સ્થળાંતર બીજે ક્યાંય પણ નોંધાયું હોય, તેમ મારા જાણવામાં હજુ સુધી આવ્યું નથી.

ભૂતપૂર્વ કચ્છના દેશી રાજ્યના શાસનકાળમાં બન્નીમાં, ત્યાંના માલધારીઓ (પશુપાલકો)નાં પશુઓ સિવાય બીજાં વધારાનાં પશુઓના પ્રવેશ પર સખ પ્રતિબંધ રહેતો. આઝાદી બાદ કચ્છ 'ક' વર્ગના રાજ્ય તરીકે, ૧૯૫૬ સુધી મધ્યસ્થ સરકારની હકુમત તળે રહેલું. ત્યાં સુધી કચ્છમાં પર્યાવરણ કે પક્ષીઓને ખાસ નુકશાન ન થયું. પરંતુ એ જ અરસામાં પાકને થતાં જંગલી જનાવરો દ્વારા નુકશાનની ફરિયાદો પરથી પાકસંરક્ષણ માટે બંદૂકોના પરવાના છૂટથી આપવામાં આવ્યા. મોટા ભાગની આવી ફરિયાદોમાં કંઈક અતિશયોક્તિ થતી હોય તે સ્વાભાવિક છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, પાક બચાવવાને બહાને તેતર, સસલાં, છીંકારા વગેરે જીવોનો સારી પેઠે સંહાર થવા લાગ્યો. ઘોરડનો પણ થોડે અંશે સંહાર થવા લાગ્યો. સાથે સાથે વધુને વધુ ઘાસિયા જમીનો પર ખેતીની શરૂઆત થઈ. તેથી ઘોરડનાં રહેઠાણો (Habitats) ને નુકસાન થવા માંડ્યું. આવી રીતે આ પક્ષીને ફરજિયાત રીતે કુટુંબનિયોજન કરવાની શરૂઆત કરવી પડી! ૧૯૬૦ની શરૂઆતથી પૂર્વ બન્નીમાં, બનાસકાંઠામાંથી

પશુધન આવવા માંડ્યું. તેમની સાથે તેમના છાણમાં ગાંડા બાવળનાં બીજ પણ એ ઘાસિયા જમીનમાં ફેલાયાં. એ સમયે કચ્છ, ગુજરાત રાજ્યનો એક જિલ્લો હોવાથી ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓનાં પશુઓના પ્રવેશ પર કોઈ પ્રતિબંધ ન રહ્યો.

૧૯૬૦થી બીજાં દસ વર્ષ દરમિયાન ક્ષાર નિયંત્રણની ચર્ચા તથા તેના ઉપાયો પર વિચારણા થવા લાગી. જમીનના ક્ષારને ચૂસી શકે અને તેને નિયંત્રિત કરી શકે તેવી કચ્છમાં વનસ્પતિ ઉપલબ્ધ છે. આવી સ્થાનિક અને તળપટ્ટી વનસ્પતિના સંવર્ધનને બદલે જંગલ ખાતાએ ગાંડા બાવળ પર પસંદગી ઢોળી અને બન્નીના છેવાડાના હિસ્સા અને મોટા અને નાના રણની કાંધી પર વિશાળ પ્રમાણમાં ગાંડા બાવળ (*Prosopis juliflora*) ના રોપાઓનું વાવેતર કર્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે, આ વૃક્ષ એટલું તો ફેલાવા માંડ્યું કે ઘાસવાળી જમીનો પર તેનો કબજો થતો આવ્યો. એક તરફ પશુઓના ચારિયાણમાં ઘટાડો થયો સાથે સાથે બીજી તરફ જમીન પર રહેનારાં પક્ષીઓનાં રહેઠાણ અને પ્રજનન સ્થળો સંકોચાતા ગયા. સ્વાભાવિક રીતે આની વિપરીત અસર ધોરડ અને બીજાં પંખીઓ પર પડી. આ અરસામાં સમુદ્રકિનારાના રેતીના ઢૂઆ પર પણ ગાંડો બાવળ રોપાયો. અહીં શિયાળામાં ટિલોર (Houbara) આવતાં. તેઓનું રહેઠાણ પણ સંકોચાયું. ધોરડની સંખ્યા ઘટવા લાગી અને જે પક્ષી કચ્છના અંજાર, ભચાઉ ઈત્યાદિ પૂર્વ વિભાગમાં હતાં તે પશ્ચિમ તરફ સ્થળાંતર કરવા માંડ્યાં. ૧૯૬૭ની સાલમાં નિરોણા ગામ પાસે મેં સાત ધોરડ એકી સાથે જોયેલાં. તે જ સાલમાં લખપત તાલુકાના ભાડરા ગામ પાસે નાનો ડેમ છે; તેમાં બે પક્ષી પાણી પીવા આવ્યાં હતાં. એ પક્ષીઓ હું ધારૂં છું કે, તે સમયે પશ્ચિમ બન્નીમાં પ્રજનન કરતાં હશે. અમુક ધોરડનું લખપત તાલુકાની ઘાસિયા જમીનમાં પ્રજનન થતું હશે, પણ હાલ એ લખપતમાં પણ નથી. ખોરાક મેળવવા અમુક પક્ષી અબડાસામાંથી લખપત તરફ આવવાનો સંભવ છે. ધોરડ, બચ્ચાં ઉછેરવાં માટે ઘાસિયા જમીનોમાં જતાં હોય છે. ચોમાસા દરમિયાન તેને પૂરતો ખોરાક મળતો હોય છે, જેમાં વનસ્પતિ, જીવાત અને ગરોળી, સાપો વિગેરેનો સમાવેશ થાય. પ્રજનન ઋતુના અંતે તે ખોરાકની શોધમાં દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ જાય છે. જંગલી વનસ્પતિનાં ફળ જેવાં કે, બોર, પીલુ, કેરડાં (ડોળાં) વગેરેનો પણ તે ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આ ઉપરાંત, જુવાર, મગ વિગેરે પાકોનાં બીજ પણ ખાય છે, પરંતુ ખેતીને તેમના દ્વારા થતું નુકશાન નહિવત્ છે. તે ચારે તરફ દૂર સુધી જોઈ શકે તેવા સ્થળોમાં રહેવાનું યા વિચરવાનું પસંદ કરતાં હોય છે. તેટલા માટે જ આ પક્ષીને ગાંડા બાવળ આચ્છાદિત સ્થળો છોડવા પડ્યા. ૧૯૭૦ સુધીમાં આ

હાલતમાં ધોરડ મુકાઈ ગયાં.

૧૯૭૦થી ૧૯૮૦ સુધી ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિ બગડતી ચાલી. એક તરફ ગાંડા બાવળનો ફેલાવો વધતો ગયો, બીજી તરફ, વધુ ઘાસિયા જમીનોનો ખેતી માટે ઉપયોગ થતો રહ્યો અને ત્રીજી તરફ, લખપત તાલુકામાં અને અન્યત્ર ખાણ ખનીજ માટે ખોદકામ વધતાં ગયાં, જે માટે માણસોની અને વાહનોની અંવરજવર વધવા પામી. તેથી ધોરડ પર ભીસ વધતાં તેનું સ્થળાંતર થયું અને ઈંડાં - બચ્ચાંના નુકશાનમાં વધારો થયો. આ બધી બાબતો ઉપરાંત લખપતની ઉત્તમ ઘાસિયા જમીનમાં રાજસ્થાનના બાડમેર જિલ્લામાંથી દસથી પંદર હજાર ગાયોના ધણ બેરોકટોક આવવા લાગ્યા અને હાલ તે ત્યાં સ્થાયી થયાં છે. વરસાદનો અભાવ હોય કે દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિ ચાલુ થાય કે તરત જ એ તાજમાજ ગાયોને તેમના પાલકો રાજસ્થાન તરફ હંકારી જાય અને ફરી વૃષ્ટિ થાય, ઘાસ ઊગવા માંડે તે સમયે તેમને પાછી લવાય ! જ્યારે બીજી તરફ સદીઓથી દુષ્કાળનો સામનો કરતાં આવેલાં કચ્છનાં પશુધન અને જંગલનાં પશુપક્ષીઓ કપરા કાળમાંથી પસાર થાય.

૧૯૮૦ થી ૧૯૯૦નાં દસ વર્ષમાં કોઈ સુધારો ન થયો. બલ્કે, પશ્ચિમ બન્નીના છેવાડાના હિસ્સામાં ગાંડા બાવળનો ફેલાવો પહોંચી ગયો અને હાજીપીર, લૂણા વગેરે પાસે જમીન પર પ્રજનન કરતાં પક્ષીઓ ત્યાં જતાં બંધ થયાં. એક તરફ શિકારની પ્રવૃત્તિ અને બીજી તરફ જાળી વડે સપડાવવામાં આવતાં સસલાં અને છિંકારાને પારાવાર નુકશાન થયું. એક સમયે માંડવી અને અબડાસામાં અને ભુજ પાસે તથા મુંદ્રા તાલુકામાં અમુક સ્થળોએ ક્ષિતિજ સુધી નજર પહોંચે ત્યાં ઘેટાં બકરાંનાં ટોળાંની જેમ છિંકારા જોવા મળતાં. તેવી જ રીતે કાળા તેતર અને તેતર (Grey Partridge) ચોપાસ જોવાં મળતાં. એ દૃષ્યો હવે લુપ્ત થયાં. માંડવી તાલુકામાંનાં ધોરડનું અબડાસા તરફ સ્થળાંતર થતું આવ્યું.

૧૯૯૦ થી ૨૦૦૦ના દસ વર્ષની સમીક્ષા કરીએ તો, ધોરડની વધુમાં વધુ ૧૨-૧૫ પક્ષીની સંખ્યા મારા અંદાજ મુજબ અબડાસા અને આંસપાસના વિસ્તારમાં બચવા પામી. ત્યાં લાલા ગામ પાસે ધોરડનું અભયારણ્ય છે. તેનો વિસ્તાર વધારવા માટે કચ્છના જંગલ ખાતા તરફથી જે દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે, તેને વિના વિલંબે મંજૂરી મળે તેવી આશા રાખીએ. હાલના એ ખાતાના, જિલ્લાના ટોચથી કરી નીચેના સ્તરના અધિકારીઓનો અભિગમ રચનાત્મક રહ્યો છે અને પશુપક્ષીઓના રક્ષણ માટે તેઓ સજાગ ઉપરાંત ઉત્સુક રહ્યા છે, તે મારા માટે આનંદનો વિષય છે. નલિયામાં જંગલ ખાતાના

સ્થાનિક અધિકારીઓ, પશુપક્ષીઓના રક્ષણ માટે સારો રસ લઈ રહ્યાં છે. પશ્ચિમ વિભાગના નાયબ વન અધિકારી શ્રી વાદીના વખતોવખતના માર્ગદર્શન નીચે ઉમદા સેવા બજાવે છે. તેમની ગણતરી મુજબ અબડાસા તાલુકાની ઘાસિયા જમીનમાં પ્રજનન કરવા આવતાં ધોરડની સંખ્યા ઓગણીસની આસપાસ છે, અને બે કે ત્રણ માદા દર વર્ષે બચ્ચાં ઉછેરે છે. તેમની પ્રજનન ઋતુ એપ્રિલથી લગભગ ઓગષ્ટ - સપ્ટેમ્બર વચ્ચે હોય છે. ઈંડાં મુક્યા બાદ તેને ચરિયાણ માટે આવતાં પશુઓની ખરીથી નુકશાન થવાનો ભય રહે. ત્યાર બાદ, બચ્ચાં નાનાં હોય ત્યારે, શિયાળ, લાંકડી જેવાં જનાવર અને શિકારી પક્ષીઓથી બચે ત્યારે તે પુષ્પ વય સુધી પહોંચે. આવી રીતે આ પક્ષીનાં બચ્ચાંના ઉછેર દરમિયાન આવાં અમુક જોખમોનો સામનો યા ખતરો ઊભો જ હોય.

સૌરાષ્ટ્રમાં હવે કેટલાં ધોરડ બચ્ચાં છે, તેની ચોક્કસ માહિતી નથી. આ બારામાં ત્યાંના સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષકો પ્રકાશ પાડી શકે. એકાદ બે પક્ષી માળિયા અને ધ્રાંગધ્રા વચ્ચે નોંધાયેલા હતાં. ડૉ. ટી. જે. રોબર્ટ્સ 'પાકિસ્તાનનાં પક્ષીઓ' (The Birds Of Pakistan, Vol.1) માં જણાવે છે કે, હવે ધોરડ પાકિસ્તાનમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. હું ધારું છું કે, આઝાદી (૧૯૪૭) પહેલાં અને ૧૯૫૦ સુધી કચ્છનાં મોટાં

રણમાં આવેલ ઘાસ ધરાવતા મોટા બેટો પર અને ખાસ કરી છાંડ બેટને અડીને આવેલ ધારા બન્ની (જે સિંધની અગાઉની સીમાથી ઘણું નજીક છે.)ના વિશાળ ઘાસિયા પટમાં આ પક્ષી અને ખડમોરનું પ્રજનન થતું હશે. ૧૯૬૫ની સાલમાં સીમા વિશે પાકિસ્તાને વિવાદ સજ્યો તે વખતે મેં આ સ્થળની એકથી વધુ વાર મુલાકાતો લીધેલ હતી. ત્યારે ત્યાંની સ્થિતિ એ બન્ને પક્ષીઓના પ્રજનન માટે મને અનુકૂળ જણાઈ હતી. ધારા બન્નીમાં સદીઓથી સિંધના પશુપાલકો તેમની ગાયો ચારતા અને ભૂતપૂર્વ કચ્છ રાજ્ય તેમની પાસેથી પાનચરી (પશુઓ ચારવા માટેનો કર) ઉઘરાવતું. આ કર ઉઘરાવવાનું કચ્છ, દ્વિભાષી મુંબઈ અને ત્યાર બાદ, ગુજરાતનો એક જિલ્લો બન્યો ત્યારથી બંધ થયું. તેની સાથે કચ્છનો એ વિસ્તાર કચ્છનો હોવાના દાવાની સાબિતી દેશે ગુમાવી.

ડૉ. રહેમાની હવે એ બાબતની શોધ કરવા માગે છે કે, પ્રજનન ઋતુ બાદ ધોરડ કેટલે સુધી અને ક્યાં ચોક્કસ સ્થળોમાં ફેલાય છે. આ માહિતી મેળવવા માટે બે કે વધુ પક્ષીઓને પકડી તેમને ટેલિમેટ્રિક ઉપકરણ પહેરાવવા પડે જેના માટે જંગલ ખાતાની પરવાનગી મેળવવી આવશ્યક છે.

જ્યુબિલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
*

(અનુસંધાન પાનાં નં. ૨ ઉપરથી પુસ્તક પરિચય શ્રેણી -૭)
મહાકાગને માનવભાષામાં અંગ્રેજી બોલતો સાંભળ્યો છે. તે મહાકાગની વાતો સાંભળી મને જે અનહદ આનંદ થયો હતો તે આનંદ હજી સુધી મારા હૃદયમાં તાજો છે."

Swift અને Swallow માટે લેખકે 'અબાબીલ' નામ રાખ્યું છે. આ પંખીઓના કુળ (Family) જ નહીં પણ વર્ગ (Order) પણ અલગ છે. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યે Swift ને અબાબીલ અને Swallow ને તારોડિયું નામ આપેલ છે, તે બરાબર છે. અબાબીલ (House Swift) ની ૮૦ વરસ જૂની એક ચાલુ માળા - વસાહતનો લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શ્રી પ્રદ્યુમ્નભાઈને ૩-૪ વાર મળવાની મને તક

મળેલી. સ્વભાવે તેઓ ઘણા નિખાલસ હતા. પોતે કોઈ પંખીને ઓળખી શકતા ન હોય તો તરત જણાવી દેતાં. તેમને સાથે લઈને એક વાર ભાવનગરના દરિયાકાંઠે શિયાળામાં મેં પંખી નિરીક્ષણ કરેલ.

૧૯૮૨માં 'પંખીજગત'ની ફક્ત ૭૫૦ નકલ છપાએલી. મોટા કદના ૨૮૪ પાનાનાં તે પુસ્તકની કિંમત રૂા. ૬૦ હતી. હાલ તે અપ્રાપ્ય છે. નવી આવૃત્તિ છપાય તેવા સંયોગો દેખાતા નથી.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧
*

સાભાર રવૈંહાર

૫૦૦-૦૦ ઉત્તમલાલ ભુતા, ભાવનગર	૨૫૦-૦૦ ડૉ. અમીત ઠક્કર, મહુવા	૧૫૦-૦૦ પીયૂષ બામણિયા, કુતિયાણા
૫૦૦-૦૦ ડાહ્યાભાઈ જોષી, પોરબંદર	૨૫૦-૦૦ કંદર્પ ધોળકિયા, લીમડી	૧૫૦-૦૦ જયદેવ ધાપલ, રાજુલા
૫૦૦-૦૦ અનાલા, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦ શાંતાબેન દવે, અમદાવાદ	૫૦-૦૦ કિશોરચંદ્ર રાવળ, મૂળી
૫૦૦-૦૦ નીતિન વ્યાસ, ગાંધીનગર	૧૫૦-૦૦ ભરત રૂપાણી, પોરબંદર	